

Universitat de Girona

MÀSTER EN INICIACIÓ A LA RECERCA EN HUMANITATS

TREBALL DE RECERCA

LA RELIGIÓ IBÈRICA EN EL TERRITORI
DE LA INDIGÈCIA

MARC PRAT VILÀ

2014

DIRECTOR: JOSEP BURCH I RIUS

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ. OBJECTIUS, METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL TREBALL.....	3
2. ESPAIS ARQUITECTÒNICS VINCULATS A LA RELIGIÓ.....	7
2.1. EL CULTI I LA RELIGIÓ A <i>EMPORION</i> ABANS DE LA CONQUESTA ROMANA.....	7
2.1.1. Història de la investigació	7
2.1.2. Els temples del sector meridional de la Neàpolis.....	11
2.1.2.1. La primera fase constructiva o fase arcaica (segle VI aC)	12
2.1.2.2. La segona fase constructiva o fase clàssica (segle V aC).....	13
2.1.2.3 La tercera fase constructiva o fase hel·lenística (segle IV aC).....	15
2.1.2.4. Altres teories sobre l'evolució constructiva del recinte sagrat	17
2.1.2.5. Divinitats.....	19
2.1.3. La zona cultual del barri portuari nord-occidental de la Neàpolis	20
2.2. ELS TEMPLES DEL PUIG DE SANT ANDREU D'ULLASTRET	23
2.2.1. Història de la investigació	23
2.2.2. Els temples de l' <i>oppidum</i> del Puig de Sant Andreu d'Ullastret.....	25
2.3. EL CULTI DOMÈSTIC.....	31
2.3.1. Puig Castellet	31
2.3.1.1. Situació i història de la investigació	32
2.3.1.2. L'àmbit número 4.....	33
2.3.2. Sant Julià de Ramis	36
2.3.2.1. Situació i història de la investigació	37
2.3.2.2. La "cabanya" de Sant Julià	37
2.3.3. El Puig de Sant Andreu	39
2.3.3.1. Situació i història de la investigació de la zona 14	39
2.3.3.2. El complex arquitectònic.....	40
2.3.4. L'Illa d'en Reixac	44
2.3.4.1. Situació i història de la investigació de la zona 15	44
2.3.4.2. El complex arquitectònic.....	45
2.3.5. Mas Castellar	49
2.3.5.1. Situació i història de la investigació de l'establiment rural	50
2.3.5.2. La casa complexa nº1.....	51
3. ELS OBJECTES CULTUALS	55
3.1. EL TRIPTÒLEM	55
3.1.1. Context i descobriment.....	55
3.1.2. Descripció de la peça	56
3.2. EL DÉU BES	59
3.2.1. Context i descobriment.....	59
3.2.2. Descripció de les peces	60
3.3. LES MÀSCARES D'ULLASTRET.....	62
3.3.1. Context i descobriment.....	62
3.3.2. Descripció de les peces	63
3.4. ELS "THYMIATERIA" O "PEVETERS"	65
3.4.1. Context i descobriment.....	65
3.4.2. Descripció de les peces	66
4. LES SITGES VOTIVES	69
4.1. LA SITJA 101	70

5. EL MÓN DE LA MORT	73
5.1. LES NECRÒPOLIS IBÈRIQUES A LA INDIGÈCIA	73
5.1.1. El context català	73
5.1.2. El context indigeta	74
5.1.3. La necròpolis del Pla de l’Hora, Sarrià de Ter.....	75
5.1.3.1. Situació i historiografia	75
5.1.3.2. La necròpolis.....	75
5.1.3.3. Cronologia	77
5.1.4. La necròpolis de Peralada	78
5.1.4.1. Situació i historiografia	78
5.1.4.2. La necròpolis.....	78
5.1.4.3. Cronologia	79
5.1.5. La necròpolis del Puig de Serra, Serra de Daró	80
5.1.5.1. Situació i historiografia	80
5.1.5.2. La necròpolis.....	81
5.1.5.3. Cronologia	85
5.1.6. Les necròpolis indígenes a <i>Emporion</i>	86
5.1.6.1. Les necròpolis emporitanes	86
5.1.6.2. La necròpolis de la Muralla Nord-Est.....	87
5.1.6.2.1. Situació i historiografia	87
5.1.6.2.2. La necròpolis.....	88
5.1.6.2.3. Cronologia	89
5.1.7. Les necròpolis ibèriques a la Indigècia	90
5.2. ENTERRAMENTS INFANTILS.....	91
5.2.1. La Indigècia	92
5.2.2. El Puig de Sant Andreu	92
5.2.3. L’Illa d’en Reixac	93
5.2.4. Mas Castellar	93
5.3. EL CULTA AL CRANI I LES ESPASES AMORTITZADES	95
5.3.1. El Puig de Sant Andreu	95
5.3.2. Illa d’en Reixac.....	97
5.3.3. Mas Castellar de Pontós.....	98
5.3.4. Funció i cronologia.....	100
6. LA RELIGIÓ A LA INDIGÈCIA	101
7. CONCLUSIONS.....	107
8. BIBLIOGRAFIA.....	108

1. INTRODUCCIÓ. OBJECTIUS, METODOLOGIA I ESTRUCTURA DEL TREBALL

La religió ha acompanyat, des de l'inici de la humanitat i al llarg de tota la seva història, la nostra espècie. Mites i creences han ajudat als homes a donar respostes a preguntes tan complexes i transcendents com d'on venim, quin és el sentit de la nostra vida o on anem un cop morts. Des de les primeres pintures prehistòriques fins a les religions que perduren en el segle XXI, aquestes creences han estat presents en la vida dels homes. En aquest sentit, els ibers, com tots els pobles de l'antiguitat, no foren una excepció. La seva religió els degué ajudar a crear una cosmogonia que els ajudés a explicar la terra i els seus fenòmens naturals, el cicle de la vida i el sentit d'aquesta. Tanmateix, la religió ibèrica, pel context històric en què es va desenvolupar, és poc coneguda. L'absència de textos religiosos ibèrics i la manca de comprensió de les inscripcions existents limita molt l'accés al món ibèric simbòlic i religiós. Aquesta dificultat, a més, es veu incrementada pels milers d'anys que separen la nostra manera de veure l'univers i de pensar de la d'aquells ibers que un dia poblaren el nostre territori. Per aquest motiu, únicament ens podem cenyir a les troballes arqueològiques i ajudats pels textos clàssics que descriuen algunes de les creences dels ibers, intentar comprendre la mentalitat, el ritus i les creences d'aquella gent.

Per poder iniciar i estructurar el treball ens vam plantejar una pregunta principal que ens ajudés a vertebrar-lo i a donar-li un eix a partir del qual desenvolupar-lo: quines eren les característiques principals de la religió ibèrica? A partir d'aquesta pregunta, n'han sorgit d'altres que han permès concretar aspectes més específics de la religió en aquest territori: quins llocs de culte utilitzaven?, quines divinitats veneraven?, qui s'encarregava de dur a terme el culte?, com es manifestava aquesta religió?, creien en el més enllà?, quins ritus o pràctiques culturals realitzaven?

No era l'objectiu d'aquest treball respondre aquestes preguntes mitjançant un estudi global de la religió ibèrica. Per contra, s'ha acotat territorialment i cronològica. Així doncs, s'ha centrat en el territori de la Indigècia. La coherència històrica i arqueològica d'aquest territori explica aquesta elecció. Al mateix temps, s'ha acotat als segles VI a III aC. No s'ha volgut entrar en l'anàlisi dels segles II i I aC atès que la conquesta romana alterà substancialment la religió ibèrica i això significava entrar en un altre nivell d'estudi que superava amb molt el tipus de treball que s'efectua en el marc del màster.

La Indigècia, ubicada al nord-est de Catalunya, era un territori limitat al nord per les Alberes, a l'est pel mar Mediterrani, al sud, a grans trets, per la zona que avui dia separa les comarques de la Selva, el Vallès Oriental i el Maresme, i a l'oest per la serralada prelitoral (Nolla, Palahí i Vivo (ed) 2010, 8).

Aquesta extensa regió fou habitada per la tribu dels indigets, la qual es relativament coneguda gràcies a les excavacions arqueològiques que s'han anat duent a terme en aquest territori i que n'han permès conèixer nombrosos assentaments. A partir d'aquestes excavacions, s'han desenterrat varies zones i edificacions amb indicis d'activitats religioses lligades, en molts casos, a objectes culturals i a pràctiques rituals.

No obstant, tots aquestes elements simbòlics han estat objecte d'estudis, treballs i monografies que, en la majoria dels casos, únicament s'han centrat en el jaciment específic on han estat localitzades (per exemple, Pons, Toledo i Llorens 1981; Marcet i Sanmartí 1989; Martín *et al.* 1999; Burch *et al.* 2001; Pons 2002) però no concretament en l'element religiós. En aquest sentit, els treballs més generals que engloben varis dels elements religiosos són molt escassos (Belarte i Sanmartí 1997; Moneo 2003).

Per aquest motiu, l'objectiu principal d'aquest treball és, a partir dels diversos estudis específics dels diferents jaciments i responent a les preguntes que ens formulàvem, crear una síntesi que ofereixi una visió general de la religió ibèrica en el territori de la Indigècia. Tanmateix, han existit altres objectius secundaris que són els següents: determinar quins llocs de culte utilitzaven, quines divinitats veneraven, qui s'encarregava de dur a terme el culte i com aquest es manifestava, i analitzar a partir de les restes arqueològiques quins ritus o pràctiques culturals realitzaven.

La metodologia que s'ha seguit a la hora de realitzar aquest estudi ha estat bàsicament bibliogràfica, és a dir, a partir dels diversos treballs, estudis, monografies i articles publicats, s'ha redactat aquest treball. Aquesta recerca bibliogràfica ha permès crear un estat de la qüestió sobre la religió ibèrica en la Indigècia, ja que en cap moment s'aporta cap tipus d'informació inèdita. La novetat d'aquesta recerca rau en el fet de ser una síntesi que engloba els varis estudis publicats i permet oferir una visió panoràmica fins ara inexistent.

Per tal de complir els objectius proposats i poder respondre a les preguntes plantejades, el treball s'ha estructurat en diferents apartats. Aquests capítols, però, no han estat ordenats per jaciments, ja que, tot i que hauria sigut interessant des del punt

de vista espacial, no es pretenia fer una mera descripció de cada jaciment. Per contra, la disposició escollida respon a la voluntat d'agrupar les diferents estructures i els diferents cultes amb els de la seva mateixa tipologia per, d'aquesta manera, poder respondre més fàcilment les qüestions proposades.

També és necessari mencionar que, entre aquests apartats, no n'hi ha un d'específic dedicat a la història de la investigació sinó que aquesta s'ha inclòs en cada subapartat concret.

El treball consta de cinc apartats principals, els quals estan dividits en subapartats específics. Així doncs, els cinc capítols principals són els espais arquitectònics vinculats a la religió, els objectes culturals, les sitges votives, el món de la mort i la religió a la Indigècia.

El primer apartat, espais arquitectònics vinculats a la religió, s'ha dividit en tres subapartats. El primer subapartat, el culte i la religió a Emporion abans de la conquesta romana, es centra en el culte a la *polis* grega per la influència que aquesta pogué exercir en el territori veí de la Indigècia. Creiem que no es podia analitzar la religió dels indigets sense tenir en compte un lloc de contacte i de comerç tan important com *Emporion*.

El segon subapartat, els temples del Puig de Sant Andreu, ha analitzat les estructures interpretades com a temples d'aquest jaciment, i el tercer subapartat, el culte domèstic, ha estudiat els diferents jaciments on les característiques arquitectòniques i els objectes trobats permetien intuir aquest tipus de pràctica cultural.

El segon apartat, els objectes culturals, s'ha dividit en varis subapartats on s'han analitzat els principals objectes de culte localitzats en el territori de la Indigècia.

El tercer apartat, les sitges votives, s'ha centrat, bàsicament, en la sitja 101 de Mas Castellar de Pontós.

El quart apartat, el món de la mort, s'ha dividit en tres subapartats que analitzen els enterraments o les restes òssies humanes localitzades en aquest territori.

De tota aquesta recerca, n'ha sortit el cinquè apartat, la religió a la Indigècia, que mira de respondre a les preguntes plantejades a partir de tota la informació aportada amb la resta d'apartats.

Finalment, en darrer lloc, hi han unes breus conclusions on es mira de sintetitzar la religió ibèrica en el territori de la Indigècia.

Agraïments

Voldria agrair al Dr. Josep Burch la direcció d'aquest treball però, sobretot, el recolzament, els consells i la paciència que ha mostrat en tot el procés d'elaboració d'aquest estudi. També voldria donar el meu agraïment al Dr. Pere Castanyer, conservador del MAC-Empúries, pel temps que m'ha dedicat resolent-me dubtes i donant-me una informació molt valuosa, i a Gabriel de Prado, director del MAC-Ullastret, qui m'ha ajudat en l'elaboració de l'apartat dels temples del Puig de Sant Andreu. Agrair també al Dr. David Vivó les indicacions i els consells que em va donar per portar aquest treball a bon port. A Josep Maria Llorens, bibliotecari del MAC-Girona, pels articles que em proporcionà i per la paciència que ha tingut sempre amb mi. Finalment, m'agradaria donar les gràcies a Helena Ventura, companya del màster que sempre m'ha escoltat durant aquest any de feina, i, especialment, a Esther Sala, qui m'ha aguantat en tot moment, donant-me el seu suport incondicional i ajudant-me quan més ho he necessitat.

2. ESPAIS ARQUITECTÒNICS VINCULATS A LA RELIGIÓ

2.1. EL CULTE I LA RELIGIÓ A *EMPORION* ABANS DE LA CONQUESTA ROMANA

2.1.1. Història de la investigació

Emporion és una *polis* grega situada a l'actual terme municipal de l'Escala, a la comarca de l'Alt Empordà. Les excavacions arqueològiques a *Emporion* s'iniciaren a principis del segle XX i ben aviat revelaren la importància d'aquest jaciment per entendre la presència grega a Catalunya i, a nivell més general, a l'extrem occidental del Mediterrani (Santos 2008, 49).

Per facilitar la comprensió de la història de la investigació dels recintes culturals i sagrats de la *polis* grega d'*Emporion* i les seves característiques aquests es presenten segons els llocs on han estat localitzats els diversos elements religiosos i de culte.

El primer lloc afecta el sector meridional de la Neàpolis grega, indret on, a principis del segle XX, es descobriren els primers indicis culturals i religiosos d'*Emporion* (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 79; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171-172).

El segon lloc afecta la *Palaiapolis*, promontori al nord de l'anterior i actual Sant Martí d'Empúries, on els focs assentaren la primera fundació grega entorn del 600 aC (Marcet i Sanmartí 1989, 68).

El tercer lloc afecta l'angle nord-oest de la Neàpolis grega, espai on, des de finals del

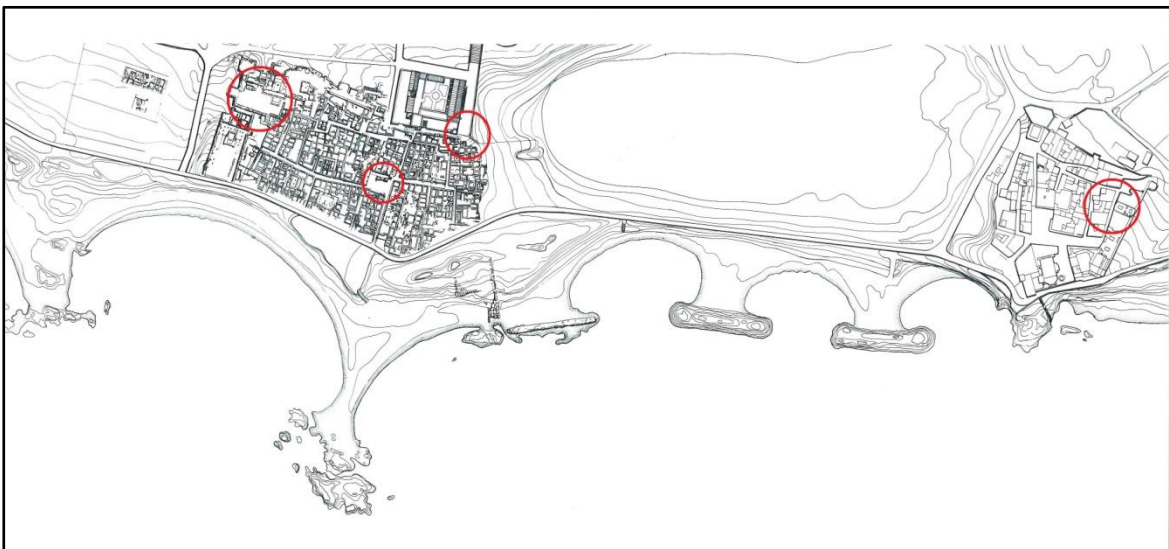

Fig. 1 Mapa de la Neàpolis i la *Palaiapolis* d'*Emporion* on s'han senyalat els llocs en què s'han localitzats elements culturals (Marcet i Sanmartí 1989, 66).

segle VI aC, hi hagué un barri portuari a tocar de la badia natural que s'estenia cap al nord fins arribar al sud de la *Palaiapolis* (Aquilué *et al.* 2009; Castanyer, Santos i Tremoleda, en premsa).

El quart lloc i segons Dupré (2005), és l'àgora de la Neàpolis, lloc on, abans de la reforma urbanística del segle II aC, és possible que existís un primer temple arcaic.

El primer d'aquest llocs, és a dir, la zona del sector meridional de la *Neàpolis* grega es començà a excavar l'any 1908. Les excavacions, dirigides per Emili Gandia, ja donaren els seus fruits aquell primera campanya i permeteren descobrir, entre altres coses, el baluard d'entrada al sud de la ciutat. Amb tot, no fou fins el 1909 que començaren a aparèixer els primers elements religiosos destacats, com per exemple una ara d'altar de marbre o la famosa estàtua del déu Asclepi.¹

Fig. 2 Fotografia de l'estàtua d'Asclepi o Serapis (Santos i Sourisseau 2011).

Aquestes importants troballes comportaren una prolongació de la campanya arqueològica, cosa que va permetre, en aquell mateix any, descobrir els dos temples que serien anomenats M i P per Puig i Cadafalch. El juny de 1910 es van reprendre les excavacions a la zona anterior descobrint-se, propers als dos temples, un podi amb doble altar i un podi denominat V, el qual es va considerar que formava el basament del temple V (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 58-72). Les excavacions continuaren ininterrompudament en aquest sector fins l'any 1917, aquest darrer inclòs. A partir d'aquesta campanya, l'àrea es va considerar finalitzada i no es tornà a excavar extensament fins la dècada de 1980 (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 102; Santos 2008, 64-66) . Tanmateix, és necessari citar que Martín Almagro va portar a

¹ Tot i que la historiografia tradicional ha relacionat aquesta estàtua amb el déu Asclepi, els darrers estudis de Ruiz de Arbulo i Vivó qüestionen aquesta atribució i proposen que es tractaria del déu alexandri Serapis (Ruiz de Arbulo i Vivó 2008).

terme alguns sondejós a la part exterior de la muralla sud (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 79).

Les primeres excavacions van permetre que sorgissin algunes interpretacions sobre les diferents fases del conjunt arquitectònic de l'àrea sacra. Així doncs, Puig i Cadafalch publicà un primer esquema bàsic el 1912, Cazurro i Gandia publicaren l'any 1914 un intent de seriació estratigràfica, i Bosch Gimpera ho intentà precisar tot el 1945 (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 172). Malgrat aquestes primeres publicacions, no fou fins les excavacions dels anys vuitanta que es pogué aconseguir per primera vegada una explicació del conjunt. Aquest fet fou possible gràcies a la investigació de tot el sector i a l'ús de noves metodologies d'excavació, diferents i més exhaustives que les dels inicis del segle XX (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1988, 1989, 1990, 1991).

La segona zona amb un interès per la seva possible funció religiosa és la *Palaiapolis*. Aquesta àrea és important des d'un punt de vista religiós per creure's que s'hi trobava el temple d'Àrtemis d'Efes, deessa nacional dels grecs vinguts de Focea i que Estrabó cita en els seus escrits (Marcet i Sanmartí 1989, 69 i 83; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 178; Santos 2008, 57).

Les excavacions s'iniciaren en aquest indret a la dècada dels anys seixanta. Tanmateix, l'ocupació continua del turó provocà que les restes materials localitzades en aquestes

Fig. 3 Fragment d'un fris amb la representació de dues esfinxs provinent de Sant Martí d'Empúries (Santos i Sourisseau 2011, 220).

primeres excavacions fossin molt pobres (Marcet i Sanmartí 1989, 68-69; Santos 2008, 53). Les campanyes arqueològiques, després d'un període d'interrupció,

continuaren a Sant Martí d'Empúries durant la darrera

dècada del segle XX i la primera del XXI (Aquilué 1999; Castanyer 2003). Aquestes noves intervencions propiciaren més informació sobre la primera fundació grega i, a més, aportaren nous elements d'una possible edificació monumental que es va relacionar amb el temple consagrat al culte joni d'Àrtemis d'Efes. Aquestes noves troballes eren restes de carreus, un capitell jònic i tambors de columna. A part,

actualment, a la pròpia església parroquial de Sant Martí d'Empúries, es poden observar, inserides en la base del parament, restes de motlures i de bandes decoratives en relleu (Santos 2008, 55-57).

La tercera zona, situada a l'angle nord-oest de la Neàpolis, afecta una zona cultural del barri portuari grec. Aquest indret, que era totalment desconegut arqueològicament, fou excavat els anys 2007 i 2008 arran de la construcció dels nous magatzems arqueològics d'Empúries (Aquilué *et al.* 2009, 117-127; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa).

Finalment, mencionar la quarta i darrera zona. Segons Dupré (2005), la troballa d'algunes teules i del tors d'una figura masculina de terracota a la zona de l'àgora de la Neàpolis indicaria la presència d'un antic temple en aquest sector.

Aquesta terracota, que fou localitzada per Emili Gandia durant les excavacions de 1926, mostra el tors nu d'un home jove que correspondria a un genet. La figura, que troba els seus paral·lels en produccions gregues

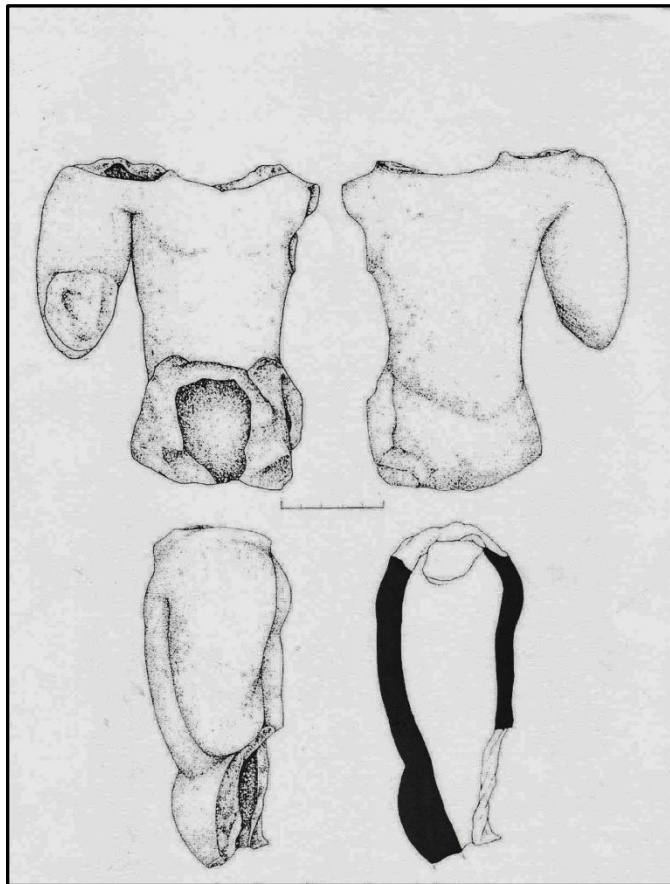

Fig. 4 Terracota localitzada a la Neàpolis (Dupré 2005, 112).

del segle VI aC, formaria part d'una antefixa ubicada a la

teulada d'un primer temple arcaic o d'un edifici amb un caràcter sacre situat a l'àgora en un moment anterior a les reformes urbanístiques del segle II aC (Dupré 2005, 111-114)².

² Degut a la informació de què es disposa, tant la *Palaiapolis* com l'àgora únicament han estat tractades en aquest subapartat sobre la història de la investigació i no tenen el seu propi subapartat.

2.1.2. Els temples del sector meridional de la Neàpolis

L'àrea sacra del sector meridional de la Neàpolis té una llarga història constructiva que, segons les cronologies proporcionades pels materials arqueològics, arrenca a finals del segle VI aC i finalitza al tombant dels segles I aC i I dC amb la construcció del temple Q i la gran cisterna, en un moment pròxim a la constitució del *Municipium Emporiae* (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 87-88; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 104; Dupré 2005, 105; Santos 2008, 59).

Aquesta prolongada ocupació de l'àrea sacra, juntament amb el fet que les diferents fases constructives foren excavades en el mateix moment i que hi ha un gran nombre d'estructures superposades, ha dificultat tradicionalment la interpretació del conjunt arquitectònic (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171).

A aquesta complexitat interpretativa, s'hi afegeix una datació errònia de la muralla meridional fins a mitjans dels anys vuitanta (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1988, 191-193), una reduïda bibliografia sobre la interpretació arquitectònica de les diferents fases constructives durant la primera meitat del segle XX (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 172) i una investigació influenciada des dels seus inicis per les troballes escultòriques (Dupré 2005, 104).

Tots aquests factors, que dificulten la comprensió de la seqüència estratigràfica i estructural, han provocat que, a dia d'avui, hi hagi diferents hipòtesis sobre quin era el funcionament i quines són les cronologies dels diferents elements edificats en aquest sector (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991; Mar i Ruiz de Arbulo 1993; Dupré 2005). Per aquest motiu, la millor manera d'apropar-se al sector meridional de la Neàpolis emporitana per intentar dissipar aquesta complexitat és fent-ho a partir de l'exposició de les diferents fases constructives i no des de l'evolució arquitectònica de cada edifici concret. A més, en l'explicació de cada fase també es citaran les hipòtesis que hi ha dels diferents autors per tal de tenir una visió global del conjunt i de les seves possibles transformacions.

Finalment, mencionar que les lletres utilitzades per denominar els temples són les que utilitzà Puig i Cadafalch, les quals han continuat sent usades pels autors posteriors.

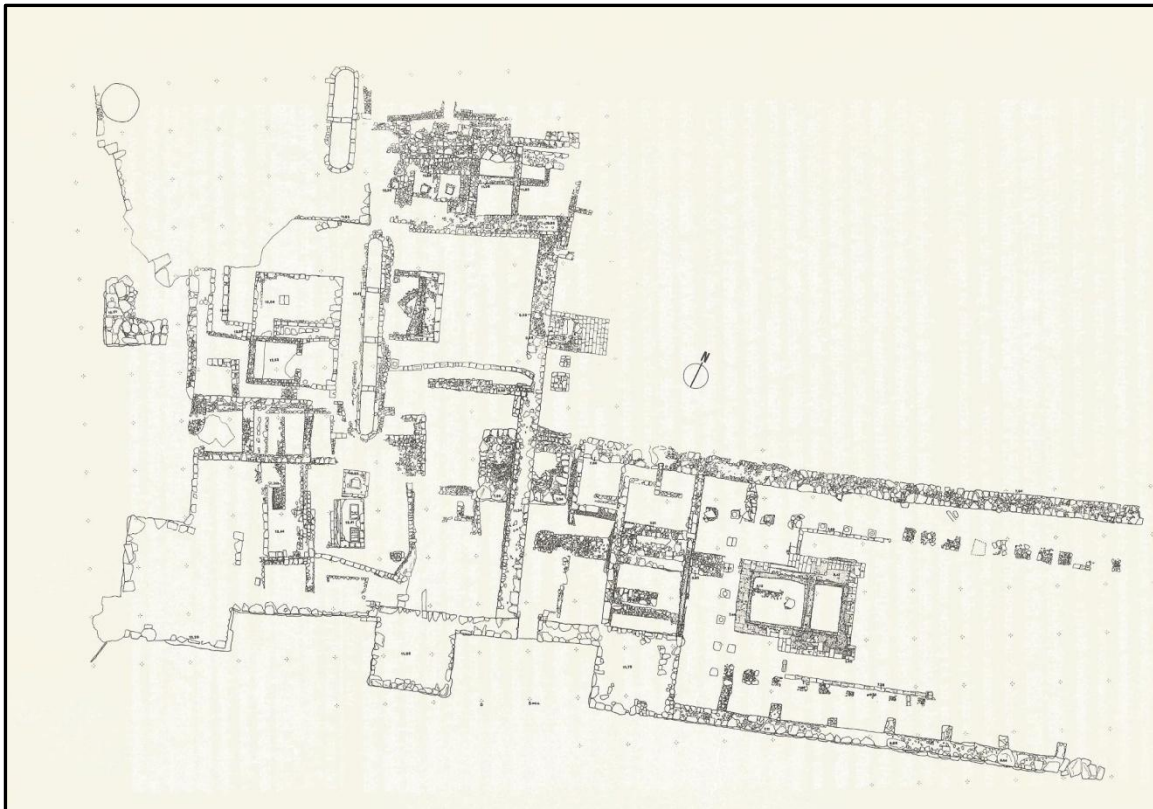

Fig. 5 Planta general del sector meridional de la Neàpolis (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990).

2.1.2.1. La primera fase constructiva o fase arcaica (segle VI aC)

La primera fase constructiva del sector meridional, datada a finals del segle VI aC, és pràcticament desconeguda. Les poques coses que se saben d'aquell primer conjunt cultural són gràcies a un reduït nombre de troballes arqueològiques que conviden a pensar en la possibilitat que hi hagués un primer conjunt arquitectònic. Tanmateix, la descoberta únicament de materials arqueològics i no d'estructures arquitectòniques impossibilita saber quins edificis culturals devia haver-hi i quines podien ser les seves característiques formals (Dupré 2005, 104-105; Santos 2008, 59).

Alguns dels materials d'aquesta primera fase foren excavats per Sanmartí (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 103-104) durant les campanyes arqueològiques dels anys 1989 i 1990. Aquests, que daten de finals del segle VI aC i principis del segle V aC, van ser localitzats en una fossa que els arqueòlegs van denominar "fossa-abocador" (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 104). Encara que, segons el parer de Dupré (2005, 105), més que ser una "fossa-abocador" seria un *bóthros* o reompliment de material amortitzat que manté el seu caràcter sacra (Dupré 2005, 105).

Aquests elements, juntament amb altres terracotes arcaiques localitzades a l'oest del sector meridional, van portar a Dupré (2005, 104) a considerar l'existència d'un primer santuari suburbà d'època arcaica.

Aquest mateix autor reivindica la importància religiosa que devia tenir, ja des d'aquest primer moment, el promontori conegut com a acrópolis emporitana situat al nord del santuari suburbà i situat a l'oest de la Neàpolis (Dupré 2005, 105; Santos 2008, 59). En referència a aquesta elevació, Dupré teoritza, a partir de la troballa de diverses terracotes antropomorfes amb funció d'antefixes o acròteres a aquesta zona, sobre la possible existència d'un primer temple del segle VI aC ubicat en aquest promontori. Si bé l'intensa activitat edilícia que ha tingut lloc en aquesta zona impossibilita saber on estava edificat aquell primer temple, Dupré proposa que aquell fos una fase arcaica del temple J, també anomenat Torre Talaia, o d'un probable temple situat al sud d'aquest (Dupré 2005, 108-111).

2.1.2.2. La segona fase constructiva o fase clàssica (segle V aC)

La segona fase constructiva, datada al segle V aC, disposa de dues possibles teories sobre el funcionament del recinte sacra en aquest segon període.

La primera hipòtesi es defensada per Sanmartí, Castanyer i Tremoleda (1991) i la segona per Dupré (2005). En aquest punt, és necessari mencionar que per la confecció d'aquestes hipòtesis van ser bàsiques les campanyes arqueològiques iniciades en aquest sector al llarg dels anys vuitanta. Les diferents troballes van provocar que, durant el procés d'aquestes excavacions, sorgissin varies teories sobre quin podia ser el perímetre de la muralla i sobre com podia funcionar el recinte sagrat (Marcet i Sanmartí 1989; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991).

Segons Sanmartí, Castanyer i Tremoleda (1991, 107), en aquesta fase del segle V aC, el santuari, situat a extramurs davant les portes de la ciutat, hauria estat format per un gran rectangle de 19 x 17 m i per l'altar de les ares bessones α ubicat al centre d'aquell (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 103 i 109). Aquest gran rectangle, que formava una terrassa i que actuava com a *témenos* de l'altar, estava limitat a la banda est per un mur (nº 5), l'excavació del qual va permetre datar el conjunt en el segle V aC (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 104 i 111).

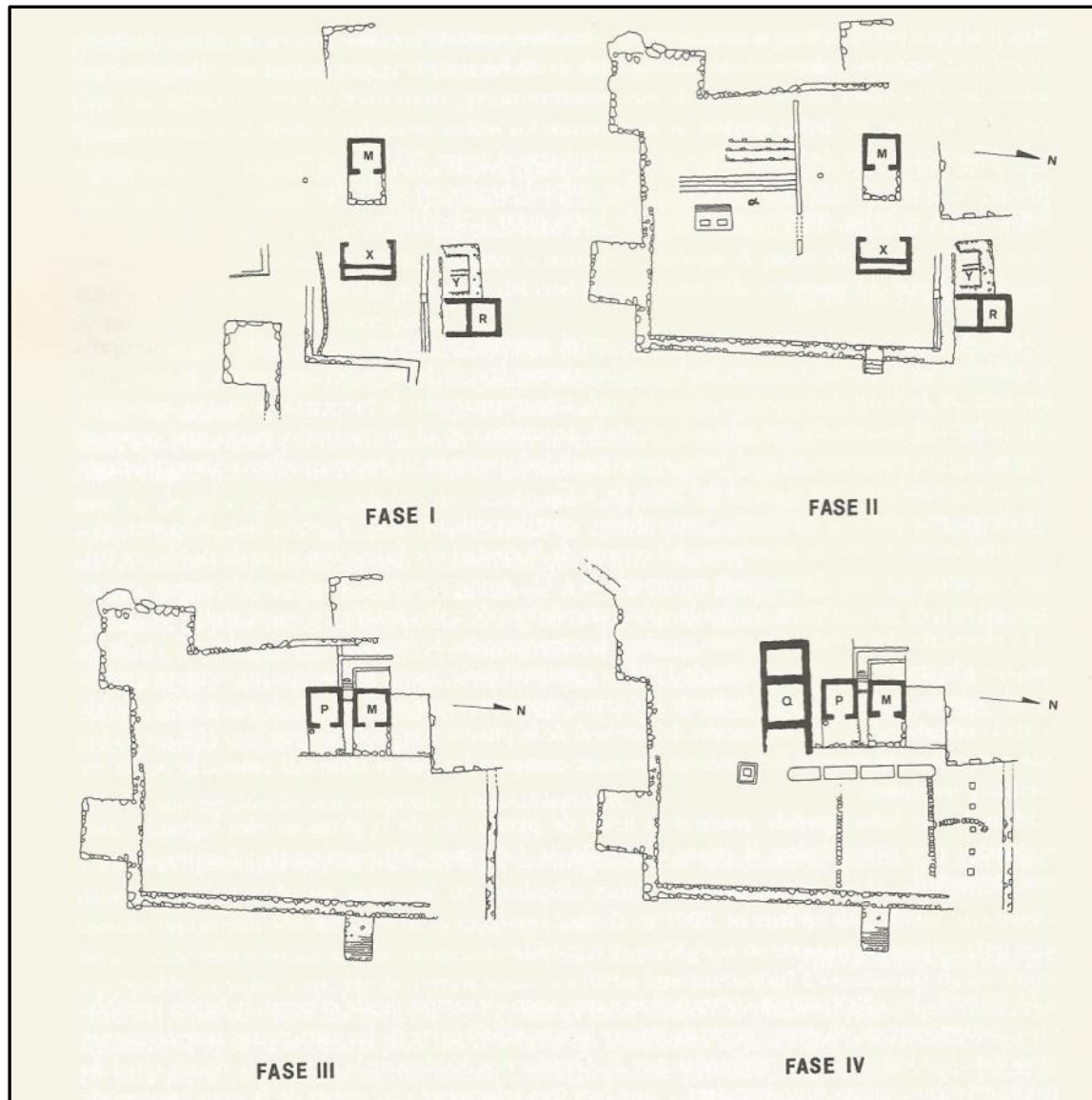

Fig. 6 Plànol de l'evolució arquitectònica de la zona dels temples, on es mostra la hipòtesi de 1990. Es poden apreciar les diferents estructures culturals amb les lletres corresponents (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990, 137).

A part d'aquests elements religiosos, la troballa de la fossa-abocador i de varis elements d'una teulada que estilísticament pertanyen a la segona meitat del segle V aC va portar a deduir l'existència d'un temple anterior al M o d'Asclepi, el qual està datat al segle IV aC (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 104-106). Aquell hipotètic temple estaria ubicat on posteriorment es va edificar el d'Asclepi ja que, en la cimentació d'aquest, es va localitzar el límit sud d'un edifici arrasat. L'orientació est-oest d'aquestes restes i la seva coincidència amb l'orientació del basament de l'altar

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 80-81), la qual va quedar inclosa intramurs (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 110).

En aquesta fase, el gran temple del segle V aC s'hauria desmuntat i reutilitzat com a base tant del nou temple M o d'Asclepi, construït en aquest moment, com de l'altar X col·locat davant d'aquest (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 111).

El temple M o d'Asclepi, anomenat amb aquest darrer nom per la troballa l'any 1909 d'una part de la famosa estàtua en el seu interior (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990, 136; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171), funcionava exempt. Aquell temple, format per una *cella* de reduïdes dimensions i per una *pronaos* que estaven separades per un petit mur, va ser construït amb blocs calcaris perfectament escairats (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 81).

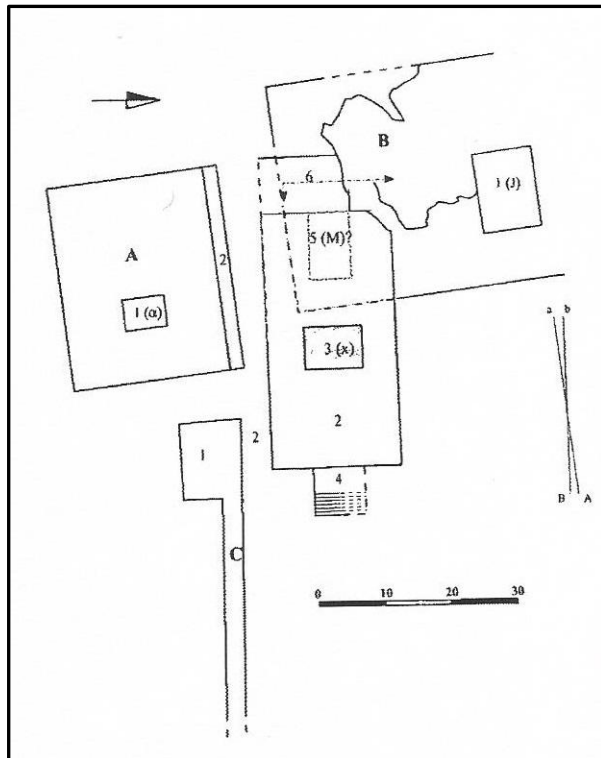
Pel que fa a l'altar X, aquest tenia un escalinata a la part posterior, és a dir, a l'oest, que permetia l'accés a la seva part superior i que va ser destruïda amb la construcció d'una gran cisterna en una fase constructiva posterior (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 82; Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 174-175).

Aquests dos elements datats al segle IV aC haurien coexistit amb un pou o cisterna situada actualment al sud de la *pronaos* del temple P. Aquest pou possiblement funcionava amb el nivell de circulació del temple d'Asclepi (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990, 136).

D'aquell mateix moment, també datarien un conjunt de construccions ubicades al nord de l'altar X. Aquelles, que eren el límit septentrional del recinte sacre en aquest període, haurien estat formades per un nou temple R, que utilitzava la cimentació de la muralla del segle V aC, i per un edifici a l'oest d'aquest i en forma d'U al qual s'ha denominat Y (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990, 137-138; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 109 i 111).

Aquelles dues edificacions, orientades ambdues al nord, estaven a un nivell superior de la plaça i s'accedia a elles per mitjà d'una escalinata (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990, 137). En referència al temple R, sembla que hauria tingut la típica planta d'una *cella* precedida per una *pronaos* (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 82).

Pel que fa a la hipòtesis de Dupré, aquest proposa per aquesta tercera fase una nova teoria sobre el funcionament del conjunt que dona molta més rellevància a l'acròpolis. Segons aquest autor, en la primera meitat del segle IV aC i amb la construcció de la muralla del segle IV aC es van desmuntar les estructures anteriors per construir-ne de noves (Dupré 2005, 115-117). En aquest moment, es van construir el temple M i l'altar X. La novetat de la hipòtesis de

Dupré és que desvincula aquestes dues construccions respecte al santuari suburbà. Així doncs, mentre que l'altar

Fig. 8 Fase hel·lenística segons Dupré. A l'esquerra es pot observar el santuari suburbà (A), mentre que a la dreta continua la monumentalització de l'acròpolis amb la construcció del temple M i de l'altar X, els quals queden englobats per la muralla (C) (Dupré 2005, 106).

X i el temple M van ser englobats per la muralla del segle IV aC, el santuari continuà sent suburbà fins l'ampliació de la muralla al segle II aC (Dupré 2005, 106-107).

D'aquesta manera, Dupré proposa una nova visió, en la qual el santuari d'Asclepi i el santuari suburbà no formen un mateix conjunt monumental, sinó que el temple M i l'altar X estan organitzat entorn de l'acròpolis, cosa que confereix a aquesta una unitat formal que no havia tingut fins al moment (Dupré 2005, 107-108).

A partir d'aquestes construccions del segle IV aC, sembla ser que la situació arquitectònica i monumental es va mantenir inalterada al llarg dels darrers anys del segle IV aC i durant tot el segle III aC (Marcet i Sanmartí 1989, 88; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 82).

2.1.2.4. Altres teories sobre l'evolució constructiva del recinte sagrat

Segons Puig i Cadafalch, primer autor en teoritzar sobre les etapes constructives del santuari, aquest recinte sacre va tenir dues etapes bàsiques. A la primera etapa, que ell anomena grega, correspondria la construcció del temple M i del denominat *sacellum*. A la segona fase, que ell considera romana, correspondrien la resta d'edificacions, a les

quals va donar unes datacions d'entre el segle I aC i el I dC (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 172-173).

Uns altres autors que teoritzen sobre les diferents fases constructives del santuari d'Asclepi són Mar i Ruiz de Arbulo (1993). Aquests autors divideixen les etapes constructives en tres a partir d'un nivell de pavimentació. Així doncs, distingeixen entre el que hi havia abans, durant i després d'aquell paviment (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 173).

Les fases clàssica i hel·lenística s'inclourien dintre d'aquesta primera etapa prèvia a la construcció del paviment que ells anomenen "primera fase d'ocupació".

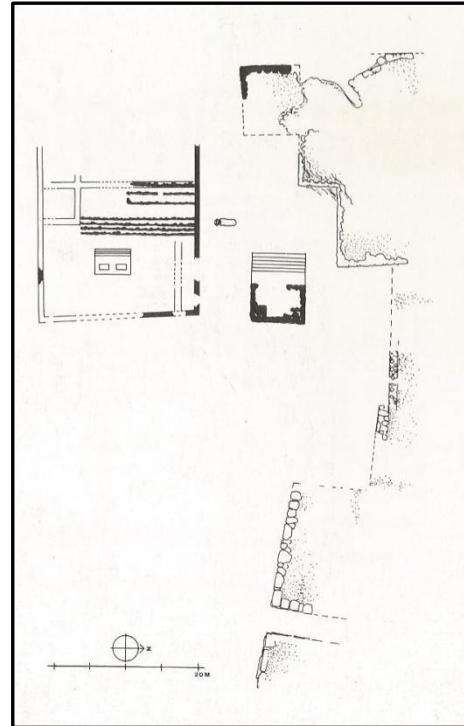

Fig. 9 Primera fase constructiva segons Mar i Ruiz de Arbulo (1993, 175).

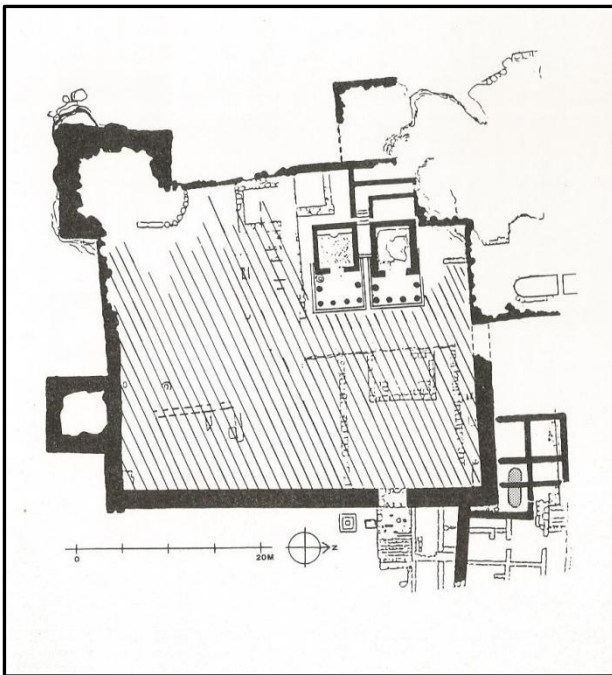

Fig. 10 Segona fase constructiva segons Mar i Ruiz de Arbulo (1993, 177).

En aquesta fase i segons Mar i Ruiz de Arbulo, existiria un recinte rectangular, la totalitat de l'amplada del qual estaria ocupat per unes grades, que delimitaria els altars bessons α aixecats sobre un pedestal (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 174). D'aquesta fase, també dataria un gran altar, X, de tipus hel·lenístic orientat com els altars bessons (Mar i

Ruiz de Arbulo 1993, 174-175).

Finalment, un tercer element d'aquesta fase és un pou de 13 m de profunditat ubicat entre els dos altars (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 174).

Aquesta fase finalitza, segons els autors anteriorment citats, en el segle II aC, moment en que, amb la construcció de les muralles republicanes, s'incorporà intramurs aquell recinte i s'inicià la segona fase d'ocupació. Tanmateix, és necessari mencionar que, segons aquestes autors, en un moment indeterminat d'aquesta primera fase, es va construir en el recinte de les ares bessones, una petita ara votiva i un conjunt de murs que se li superposaven (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 176).

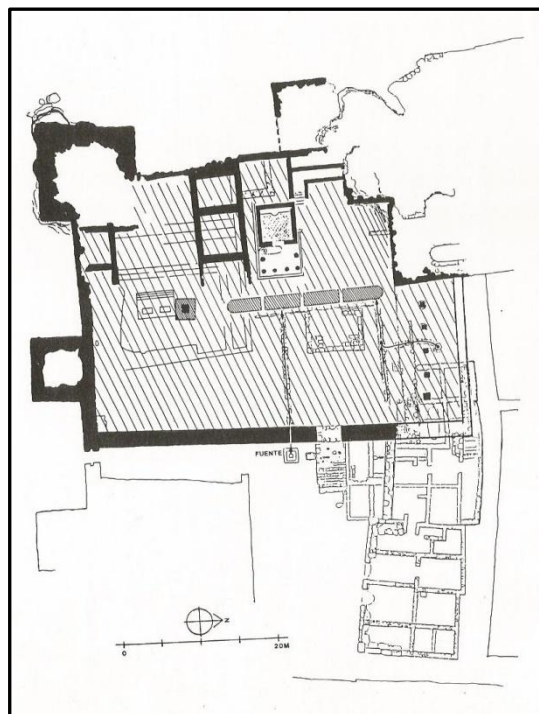

Fig. 11 Tercera fase constructiva segons Mar i Ruiz de Arbulo (1993, 179).

2.1.2.5. Divinitats

Les hipòtesis sobre quines divinitats rebien culte en aquests temples i edificis culturals previs a l'arribada dels romans són múltiples i afecten un gran nombre de déus i deesses.

La primera divinitat, en relació a la troballa de 1909, a qui es va associar aquest conjunt de temples fou Asclepi (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989, 81; Marcet i Sanmartí 1989, 87), encara que, com ja s'ha dit anteriorment, les últimes propostes el relacionen amb Serapis i, juntament amb ell, Isis (Ruiz de Arbulo i Vivó 2008).

Les datacions cada cop més recents de l'estàtua d'aquesta divinitat (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 171), juntament amb les noves troballes arqueològiques que dataven el recinte sagrat entorn de l'època arcaica, van propiciar l'aparició en escena de noves divinitats.

Possiblement, la segona divinitat en que es va pensar primer fou Àrtemis d'Efes, deessa nacional dels focs que Estrabó cità en els seus escrits (Marcet i Sanmartí 1989, 84; Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991, 111; Dupré 2005, 121).

A part d'aquestes dues divinitats, altres autors han proposat Demèter i Koré (Ruiz de Arbulo 2002-2003, 178), Apol·lo Dèlfic (Dupré 2005, 121), Posidó (Marcet i Sanmartí 1989, 87) o algun tipus de divinitats salutíferes anteriors a l'arribada d'Asclepi (Mar i Ruiz de Arbulo 1993, 181; Ruiz de Arbulo 1995, 332).

La deessa Atena també és una possibilitat que es cita en la síntesi que fa Santos (2008, 66) sobre les excavacions arqueològiques a Empúries al llarg del seu primer segle de treballs.

Fig. 12 Cap d'un petit Apol·lo trobat en el temple M. Prèviament s'havia identificat amb Afrodita/Venus o amb Àrtemis (Ruiz de Arbulo i Vivó 2008, 115).

2.1.3. La zona cultural del barri portuari nord-occidental de la Neàpolis

La construcció dels nous magatzems arqueològics d'Empúries, que va afectar la gran terrassa septentrional del museu, va permetre dur a terme un seguit d'intervencions arqueològiques entre els anys 2007 i 2008 (Aquilué *et al.* 2009, 119; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 118).

Aquest sector de la *polis* grega era totalment desconegut fins al moment, ja que les recerques precedents d'Emili Gandia i Martín Almagro no permetien saber si hi havia restes arqueològiques rellevants dignes de ser excavades (Aquilué *et al.* 2009, 119-120).

Les excavacions en extensió, que s'iniciaren el 5 de novembre del 2007 i que finalitzaren l'abril del 2008, van deixar al descobert part del barri portuari grec ubicat a l'antic límit nord-oest de la Neàpolis (Aquilué *et al.* 2009).

Tot i la importància d'aquest descobriment, és necessari mencionar que la zona s'havia vist molt afectada per les construccions modernes que successivament s'hi havien anat edificant des de l'abandonament de la ciutat.

D'aquesta manera, edificacions com ara el convent de Santa Maria de

Fig. 13 Fotografia de la zona cultural del barri portuari (Santos i Sourisseau 2011, 226).

Gràcia del segle XVII, els edificis museístics de principis del segle XX o la gran terrassa amb cisternes al subsòl de les dècades dels anys seixanta i setanta del segle passat, havien destruït parcialment part de les restes arqueològiques conservades (Aquilué *et al.* 2009, 120-125; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 118).

Des del seu inici, les excavacions van constatar una seqüència estratigràfica i estructural complexa, fruit de les ocupacions modernes anteriorment citades però, també, d'un cementiri tardoantic que va estar en funcionament entre el segles IV i VIII dC. Aquestes estructures posteriors a l'abandonament de la *polis* grega es trobaven superposades sobre la muralla oest de mitjans del segle II aC i sobre els nivells d'ocupació del segles VI i V aC (Aquilué *et al.* 2009, 121-123).

En aquest punt, cal mencionar que hi ha un salt cronològic entre els nivells del segle II aC i els nivells del segle V aC. Això es deu a què els nivells dels segles IV i III aC van ser destruïts pels monjos servites durant la construcció del convent (Aquilué *et al.* 2009, 125; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 120).

Els nivells més antics, que són els que ens interessen degut a la troballa d'una àrea amb possible funcionalitat sacra, connectaven la zona nord-oest de la Neàpolis, que possiblement era un barri portuari, amb la costa per mitjà d'una rampa. Aquesta paleocosta formava una badia a la zona nord de la Neàpolis i servia de port natural als vaixells que arribaven i varaven a pocs metres de l'entrada nord-oest a la ciutat (Aquilué *et al.* 2009, 125-127; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 119).

En aquest barri portuari, començat a condicionar des de finals del segle VI aC, es va localitzar una terrassa del segle V aC amb nombrosos elements de caràcter ritual i votiu enterrats. Així doncs, es van excavar una gran quantitat de fragments de *kernoi*

Fig. 14 Imatge d'un dels *kernoi* recuperats durant les excavacions de la zona portuària (Santos i Sourisseau 2011, 226).

decorats i amb formes diverses normalment coronats amb representacions en miniatura d'hidres. També es van desenterrar dipòsits de petites *olpai* i terracotes amb representacions d'animals i de possibles divinitats com ara Demèter.

A part d'aquests elements materials, també es va localitzar una estructura de combustió de planta quadrada clarament diferent de les llars dels ambients domèstics d'*Emporion* i que perdura al llarg de tot el segle V aC. Les seves característiques particulars, juntament amb un mur d'obra que la delimita, han portat a relacionar-la amb l'àrea sacra i se li ha donat una possible funció d'altar-llar (Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 119-120).

Totes aquestes troballes, tant materials com estructurals, han provocat que s'hagi atribuït una funció cultural a aquest espai. D'aquesta manera, és possible que existís un santuari o espai cultural adjacent a l'antic accés a l'antiga platja, ja que l'espai obert de la terrassa, en la qual també hi havia un petit porxo, podia estar habilitat perquè els mariners i navegats dugessin a terme determinades pràctiques rituals, com ara libacions, relacionades amb l'activitat marinera i comercial (Aquilué *et al.* 2009, 125-126; Castanyer, Santos i Tremoleda en premsa, 119-120).

2.2. ELS TEMPLES DEL PUIG DE SANT ANDREU D'ULLASTRET

2.2.1. Història de la investigació

L'*oppidum* del Puig de Sant Andreu és un assentament ibèric situat al nord-est del terme municipal d'Ullastret, dins la comarca del Baix Empordà (Codina 2006, 8).

Les excavacions arqueològiques al Puig de Sant Andreu s'iniciaren

el 19 de novembre de 1947 promogudes pel doctor Lluís

Fig. 15 Fotografia aèria de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu feta per François Didierjean (Codina 2006, 8).

Pericot, professor de la Universitat de Barcelona i aleshores "Comisario Provincial de Excavaciones Arqueológicas". Aquesta primera campanya fou dirigida per Miquel Oliva Prat, representant de la Diputació de Girona i futur director del Museu Monogràfic d'Ullastret (Oliva 1961; Maluquer 1971; Martín 1977, 6).

Les importants troballes arqueològiques descobertes al jaciment propiciaren la continuïtat de les excavacions, amb campanyes anuals des del 1952. A partir del 1959, aquestes foren dirigides pel Servei d'Investigacions Arqueològiques, l'actual Centre d'Investigacions Arqueològiques del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona (Martín 1997, 6-7).

Les excavacions a la zona de l'*acròpolis*, considerada l'àrea sacra o *altis* de l'*oppidum* i anomenada així per analogia amb les *polis* gregues, s'iniciaren a finals de l'any 1955 (Maluquer 1971; Martín 1997, 25). L'*acròpolis* és una petita elevació situada a 51 m.s.n.m. i a 30 m de les terres circumdants, amb una esplanada a la part alta de 1410 m² que delimita a la banda sud i est amb un fort desnivell i a la banda nord i oest amb un pendent suau (Martín 1997, 16; Casas *et al.* 2005, 990).

Precisament, fou en aquesta àrea on el febrer de 1956 es localitzà el primer temple de l'*oppidum*: el temple A o, també anomenat, temple o santuari hel·lenístic. En aquell mateix any, també es deixà al descobert la cara sud del mur meridional del temple C, el qual queda a un metre i mig al nord del temple A. Tanmateix, en aquell primer

moment, aquest mur s'interpretà com una conducció per recollir en un dipòsit les aigües procedents del teulat del temple A (Oliva 1955, 405; Casas *et al.* 2005, 990).

Fig. 16 Fotografia realitzada el 1959 durant les excavacions de l'acròpolis (Canal *et al.* 2005, 20).

Possiblement, a causa d'aquesta interpretació, la totalitat del temple C no s'excavà fins el desembre de 1959. Tot i així, el seu mal estat de conservació (havia estat arrasat en bona part per obres medievals i modernes) provocà que no s'identifiqués i s'interpretés com a tal (Casas *et al.* 2005, 990).

L'any 1964 es començà a excavar l'àrea coneguda com a Predi Nord Subirana, àrea que correspon a la vessant nord-oest de l'acròpolis i que queda a uns 20 m dels temples d'aquesta. Allà, el desembre de 1964, s'excavaren els nivells superficials de la que seria l'avantsala del anomenat temple B. Malgrat aquests primers indicis, no fou fins el febrer de 1968 que s'excavaren en extensió els dos departament o sales del temple B. Inicialment, no s'interpretà com a tal, tot i que Oliva ja era conscient que les dues sales funcionaven conjuntament (Oliva 1956-1968, 70-76; Casas *et al.* 2005, 990-991).

Tres anys després d'aquestes darreres excavacions, és a dir, l'any 1971, Maluquer de Motes publicà un petit llibret on parlava de tres temples, donant al temple C i al B aquesta denominació (Maluquer 1971).

Posteriorment a aquesta publicació i al llarg de la dècada dels vuitanta, els temples només s'anomenaren de passada en les diferents guies que van sortir sobre *l'oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret publicades per Miquel Oliva i Aurora Martín (Oliva 1967; Martín 1977). Amb tot, aquesta situació va canviar durant els anys noranta, moment en que els temples guanyaren importància gràcies a una sèrie d'articles publicats sobre arquitectura religiosa (Miró 1990; Gracia, Munilla i García 1994; Vilà 1997).

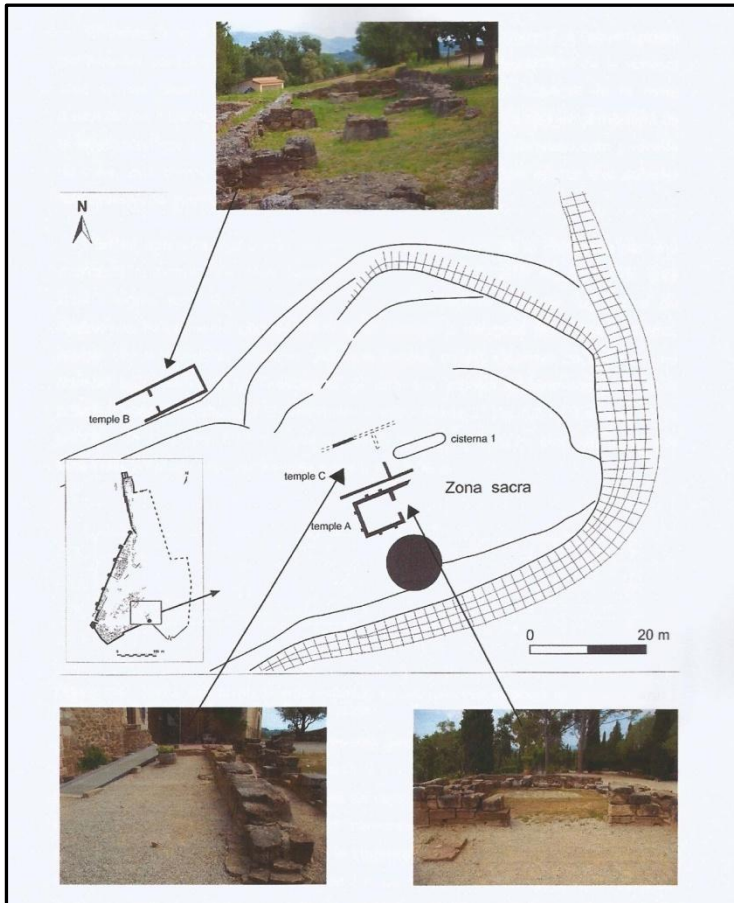

Fig. 17 Situació dels tres temples dins la planta general de l'oppidum (Olmos 2010, 196).

La primera dècada del segle XXI també fou profitosa pel que fa a la temàtica religiosa ibèrica. El 2003, Teresa Moneo va publicar una gran síntesi a nivell peninsular on esmenta els temples del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Moneo 2003). Tot i així, pel cas que ens ocupa, l'article més important i que aporta més informació va ser publicat per Casas *et al.* (2005). Aquest article recull tot el que s'ha dit al voltant

dels tres temples i intenta extreure'n unes conclusions

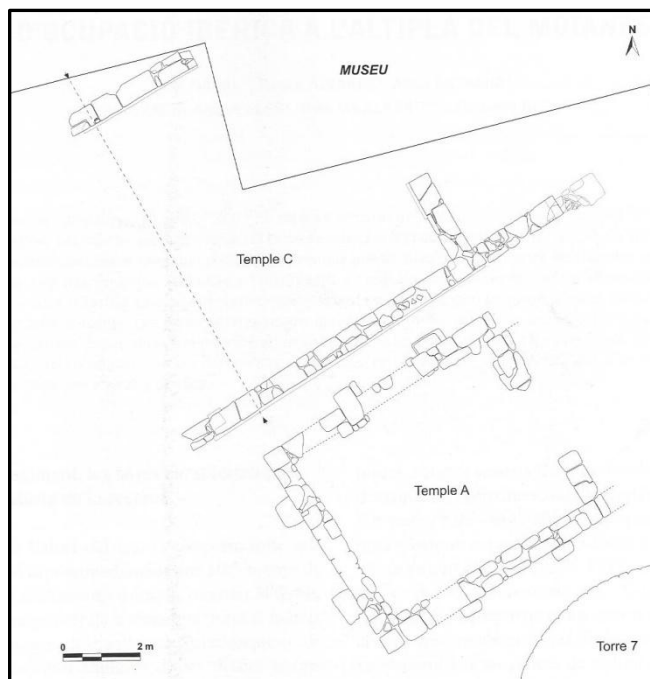
finals. Finalment, en els darrers anys d'aquesta mateixa dècada, Pau Olmos (2008 i 2010) va completar i actualitzar les mides dels temples.

2.2.2. Els temples de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret

Temple A

El temple A és un temple *in antis* de planta rectangular amb la porta orientada cap a llevant (E-NE). Les mesures exteriors de la cel·la són 6,90 m per la banda nord, 6,80 m al sud, 6,15 m per l'est i 6,22 m a l'oest. L'interior de la cel·la mesura 5,75 m de llarg per 5 m d'amplada, i l'avantsala mesura 2,16 m de llargada per 5 m d'amplada. La planta del temple té una llargada total exterior de 9,10 m (Oliva 1955, 404; Casas *et al.* 2005, 991; Olmos 2010, 198-199). La superfície interior de la cel·la és de 28,75 m² i la superfície total de l'edifici és de 56,60 m². És necessari puntualitzar que, segons Olmos (2010, 198), probablement aquestes mides no siguin les originals, doncs aquestes es van veure modificades durant la restauració que dugué a terme Miquel Oliva.

Els murs són fets de blocs de gres local de diferents mides que es combinen formant un parament força regular. Possiblement, es tracta d'un parament poligonal, tot i que és difícil d'afirmar si és l'original, ja que una altra vegada ens trobem davant la problemàtica que comporta la restauració anteriorment citada³. Les pedres havien estat travades

entre sí amb petits tascons que donen al mur més solidesa. **Fig. 18** Plantes dels temples A i C (Casas *et al.* 2005, 1001).

L'amplada dels carreus del mur és de 0,56 m, tot i que en alguns punts pot arribar a mesurar entre 0,60 i 0,70 m (Oliva 1955, 404; Casas *et al.* 2005, 991; Olmos 2010, 198). Concretament, les cantonades estan molt ben construïdes, amb carreus de forma cúbica que donen una gran fortalesa a l'edificació (Oliva 1955, 405; Moneo 2003, 230). D'aquest temple, cal destacar la presència de contraforts exteriors adossats a cadascun dels murs que formen el temple. Dels set contraforts existents, tres es troben a la banda nord (dos ubicats a la cel·la i un a l'avantsala) i dos al sud i a l'oest. El gruix d'aquests contraforts, que no tenen una mida ni una forma unitària, varia entre 0,40 i 0,55 m (Oliva 1955, 404; Moneo 2003, 230).

Durant l'excavació del temple, es recuperà part de la pavimentació de l'edifici. Tot i que es trobava arrencada, es pogué documentar que era d'*opus tessellatum*, ja que sobre una argamassa d'*opus signinum* encara es conservaven tesselles blanques de 1,5 cm per 2 cm col·locades a una distància entre elles de 3 cm (Casas *et al.* 2005, 993). L'excavació també deixà al descobert trossos d'estuc dels murs i varis materials arqueològics que han servit per datar aquesta edificació. Entre els materials trobats al temple A, cal destacar varis fragments de ceràmica, set màscares de terracota, un braçolet de pasta de vidre celta de color blau cobalt, una mandíbula de *Sus domesticus*

³ Informació proporcionada per Gabriel de Prado, director de MAC-Ullastret.

i una banya retallada de bòvid (Oliva 1955, 405-407; Casas *et al.* 2005, 994-995). També és necessari mencionar que dintre el temple es trobaren varis carreus de sorrenca esculpits i part d'una cornisa amb "filet, toro i mitja canya" que s'han associat a aquest (Moneo 2003, 230).

Aquests elements han permès datar el temple entre la segona meitat del segle III aC i els primers anys del segle II aC (Casas *et al.* 2005, 995; Olmos 2008, 280; Olmos 2010, 195).

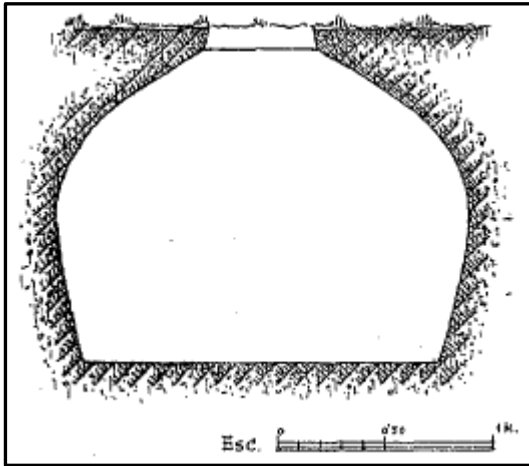

Fig. 19 Dibuix de la sitja 12 (Oliva 1957, 277).

Amb el temple A, s'ha relacionat una sitja ovoide situada a l'oest d'aquest. Aquesta, numerada com a sitja número 12, estava tallada a la roca mare i presentava una boca de planta circular, amb un secció bicònica, parets còncaues i fons pla. Les seves mides eren de 0,50 m de diàmetre de boca, 1,90 m d'amplada màxima al centre, 1,65 m a la base i 1,55 m d'alçada, cosa que donava una capacitat aproximada de 2,22 m³. Cal

mencionar que aquesta sitja, tot i haver-se documentat sencera, havia estat afectada per la construcció d'un dels fossats que envoltava el castell medieval (Oliva 1957, 277; Casas *et al.* 2005, 991; Prado 2006, 98).

La sitja es trobà farcida amb varis fragments de recipients ceràmics, amb objectes d'os i amb ossos, que han permès una datació aproximada d'entre finals del segle III aC i principis del segle II aC. Aquest datació i la proximitat amb el temple A han propiciat que la sitja s'hagi interpretat com una ofrena relacionada amb el funcionament d'aquest temple (Oliva 1957, 277-284; Casas *et al.* 2005, 996).

Temple B

El temple B, ubicat a la vessant nord-oest del puig, és un edifici allargat de planta rectangular que està format per una gran sala precedida d'una avantsala amb un basament de columna que segurament hauria format part d'un porticat. La seva orientació és cap a ponent (O-SO) (Casas *et al.* 2005, 991).

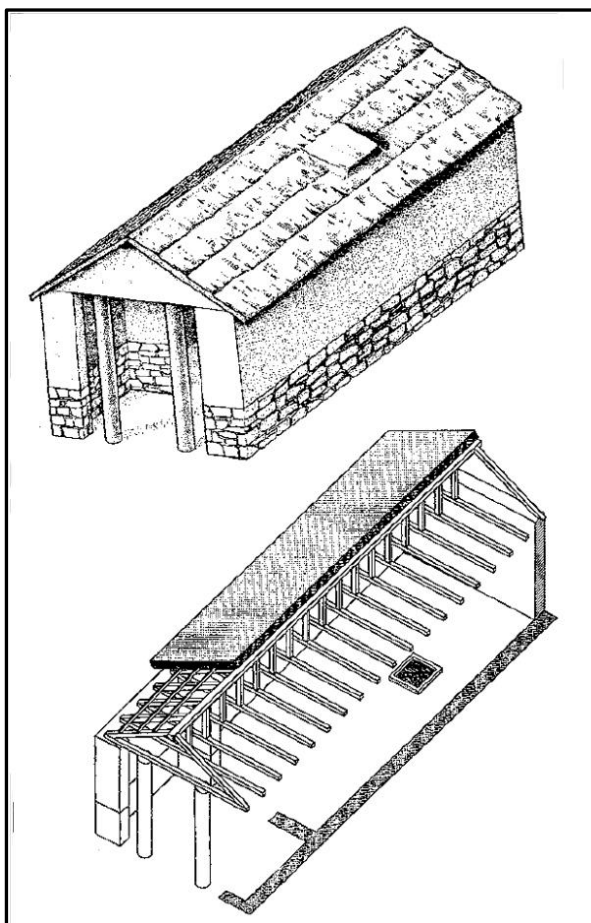

Fig. 20 Hipotètica reconstrucció del temple B (Gracia, Munilla i García 1994, 92).

Les mesures dels murs que delimiten l'edifici varien a causa d'un arrasament modern de l'extrem oest del mur meridional. Exteriorment, el mur del nord mesura 21 m de llargada, el mur de l'est 6,80 m, i el que delimita l'edifici pel sud 15,35 m. A l'extrem nord-oest del mur septentrional, hi ha un petit mur orientat nord-sud que delimita aquest espai i que mesura 1,20 m per l'interior i 2,10 m per la cara exterior. Els murs que separen les dues estances mesuren 1,70 m el del costat nord i 1,45 m el del costat sud i la obertura que deixen perquè passi la llum mesura 1,90 m. Finalment, la cel·la mesura

11,41 m de llargada i 5,57 m d'amplada, i l'avantsala 7,68 m de llargada i 5,50 m d'amplada (Casas *et al.* 2005, 991-992; Olmos 2010, 197). La superfície interior de la cel·la és de 63,55 m² i la superfície total és de 142,80 m².

Els murs d'aquest temple, que són de doble parament, estan fets de gres local unit amb fang formant un parament irregular o *opus incertum*. Les seves mides varien entre 1,06 m i 0,45 m, tot i que la majoria mesuren 0,50 m, cosa que denota certa irregularitat arquitectònica (Casas *et al.* 2005, 991-992; Prado 2006, 67-68; Olmos 2010, 197).

Durant les excavacions del temple B, es va poder comprovar que aquest no conservava cap tipus de pavimentació. Tanmateix, sí que es van trobar, repartits entre tres estrats diferents, varis fragments de diferents tipus de recipients ceràmics. Entre aquestes troballes, cal destacar un *kantharos* de ceràmica ibèrica pintada decorat amb una cara en relleu i un crani de cànid, animal no massa nombrós en aquest jaciment. El conjunt dels materials trobats han donat un període de funcionament del temple d'entre el

darrer quart del segle V aC i la primera meitat del segle IV aC, la qual cosa el situa com el més antic de l'*oppidum* (Oliva 1956-1968, 70-76; Casas *et al.* 2005, 994).

Temple C

El temple C és un temple de tipus *in antis*, amb avantsala porticada i cel·la, orientat cap a llevant (E-NE). Es troba a la part alta de l'*acròpolis* i a un metre i mig de distància del mur septentrional del temple A. Dels tres temples d'Ullastret, aquest és el que està en pitjor estat de conservació a causa de les construccions que van tenir lloc al cim del puig en època medieval i moderna (Casas *et al.* 2005, 992)

Les mides dels murs que s'han conservat són les següents: el mur nord de la cel·la mesura 3,87 m de llargada, el mur sud de la cel·la i l'avantsala 12,70 m de llargada i el mur que separa les dues 2,42 m de llargada. Amb exactitud, només es pot conèixer l'amplada interior de la cel·la i l'avantsala, que és de 7,90 m. Interiorment la cel·la mesuraria uns 8,43 m o una mica més de llargada, i l'avantsala uns 3,70 m (Casas *et al.* 2005, 992). Tenint en compte aquestes mesures, la superfície interior de la cel·la seria 66,59 m² i la superfície total de temple 100,33 m².

Els murs mesuren tots 0,52 de gruix i estan fets amb blocs de pedra local de varies mides, tot i que predominen els de grans dimensions. El parament és de tipus poligonal. Part dels murs conserven un revestiment d'*opus signinum* de molt bona qualitat, d'un gruix d'entre 6 i 8 centímetres. De fet, es tracta de dues capes diferents unides amb la paret per una fina capa de cendres que actua de lligam. A l'interior de la cel·la, aquest revestiment continua fins al sòl, on es conserva un arrencament del paviment d'*opus signinum*. El paviment d'aquest temple és senzill i sense decoració i presenta un lleuger pendent cap a l'angle oest (Casas *et al.* 2005, 992-993; Prado 2006, 68; Olmos 2008, 280-281; Olmos 2010, 200).

Pel que fa als materials arqueològics, en el temple C, a causa dels continus moviments de terres que va patir el seu sector, pràcticament no se n'hi van trobar. Només conservava alguns fragments de ceràmica que han servit per datar el temple entre la segona meitat del segle III aC i els primers anys del segle II aC (Casas *et al.* 2005, 995; Olmos 2010, 195).

En relació amb el temple C, cal que es tingui en compte la cisterna número 1 situada a l'est d'aquest i amb l'extrem sud-oest inclòs dins la seva avantsala. Aquesta cisterna

està orientada seguint l'eix SO-NE i és de planta el·líptica amb els extrems absidals. Les seves mides són 7,50 m de llargada, 1,56 d'amplada i 6,70 de profunditat des de la volta que la cobreix actualment, cosa que indica que no es tracta de la fondària original. Per a la seva construcció, es va tallar la roca mare, es va revestir amb carreus de sorrenca molt regulars i possiblement es va arrebossar amb morter hidràulic. Aquest desconeixement respecte l'arrebossat es deu a que, un cop descoberta, va ser arrebossada amb ciment per recuperar la seva funció inicial. Cal destacar, que és la cisterna més gran de l'*oppidum*, amb una capacitat mínima de 77 m³ (Martín 1997, 23; Casas *et al.* 2005, 991; Prado 2006, 92-93).

El seu farciment ha aportat una gran quantitat de materials que han servit per datar la cisterna i el període de funcionament del temple. Dels materials trobats, cal destacar materials ceràmics d'època ibèrica, setze màscares votives, i vàries monedes que daten del segle I dC. També cal mencionar, una ara de calcària que en un primer moment es va interpretar com l'altar del temple A però que, actualment, s'associa més aviat amb la capella del castell medieval. Aquesta nova lectura es deu a que la cisterna presenta també materials medievals i moderns, cosa que fa pensar que va estar en ús fins al final de la utilització dels temples i que va ser reutilitzada en època medieval (Oliva 1959, 381-382 i 385-386; Moneo 2003, 230; Casas *et al.* 2005, 995).

La datació que se li ha donat és de finals del segle III aC i principis del segle II aC, motiu pel qual s'ha associat el seu funcionament amb el període de funcionament del temple C (Casas *et al.* 2005, 995-996).

Fig. 21 Fotografia del mur meridional del temple C (a la dreta de la fotografia) i del temple A (Casas *et al.* 2005, 999).

2.3. EL CULTU DOMÈSTIC

El territori de la Indigècia disposa d'una sèrie de cases o complexos arquitectònics que presenten un seguit de característiques singulars i particulars que es poden associar a una funció cultural, ritual o religiosa. Aquestes estances o espais es troben repartits per un gran nombre de poblats ibèrics d'aquesta àrea geogràfica. Tanmateix, en aquest apartat únicament analitzarem els casos que, ja sigui per les seves característiques o pels seus estudis més aprofundits, aporten més informació en l'àmbit del culte domèstic.

2.3.1. Puig Castellet

Puig Castellet és un poblament ibèric situat en el terme municipal de Lloret de Mar. Aquest jaciment, que es troba a uns 2 quilòmetres a l'oest de la vila, està col·locat a la part alta d'un turó anomenat Puig Castellet o Puig dels Castells (Pons, Toledo i Llorens 1981, 13). Aquest promontori, l'altura màxima del qual són 197,42 metres, forma part de la Serralada Litoral Catalana i és un dels contraforts occidentals del Turó de Rossell (Pons i Llorens 1991, 95; Pons, Llorens i Merino 1999, 6).

El jaciment de Puig Castellet fou descobert per Emili Martínez Passapera entre els anys 1939 i 1943. La primera publicació arran del seu descobriment la féu Josep de

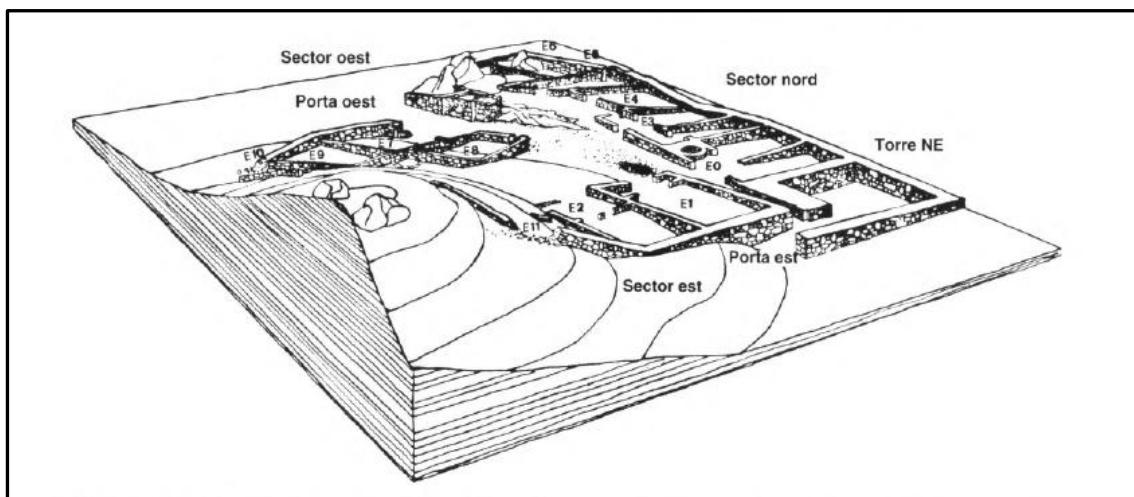

Fig. 22 Situació del poblament ibèric en relació al turó (Pons i Llorens 1991, 97).

Calassanç Serra i Ràfols l'any 1943. Tot i la rellevància d'aquesta troballa, les excavacions no s'hi iniciaren fins l'any 1968, dirigides per Carolina Nonell Masjoan. Durant els anys 1970, 1971 i 1972, les intervencions arqueològiques, supervisades per Miquel Oliva, les dugué a terme el Centre d'Iniciatives Culturals de Lloret de Mar. Finalment, a partir de l'any 1975, les excavacions foren dirigides pel Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, qui, després de dotze campanyes, finalitzà l'excavació total del jaciment el mes de setembre de 1986 (Pons, Toledo i Llorens 1981, 20-23; Llorens i Pons 1987b, 29; Pons, Llorens i Merino 1999, 10-11).

2.3.1.1. Situació i història de la investigació

El jaciment ibèric de Puig Castellet està situat en un petit replà prop del cim del pujol des d'on controla visualment un gran territori (Llorens i Pons 1987b, 30). El poblat, que s'adapta al relleu de la zona, té forma més o menys pentagonal, amb una longitud d'entre 24 i 30 metres i una amplada de 19 a 33 metres, la qual cosa dóna una superfície total d'uns 650 metres² (Llorens i Pons 1987a, 52).

El recinte tenia tres costats (nord, est i oest) delimitats per la muralla i el quart (sud-est) pel promontori que s'eleva cap al cim. El poblat està format per un total d'11 àmbits disposats per aprofitar al màxim l'espai i la llum solar, i per dos accessos al recinte, el principal a l'est i el secundari i posterior a l'oest (Llorens i Pons 1987b, 34; Pons i Llorens 1991, 95). Els 11 àmbits o unitats, que han estat classificats segons la seva funció com a cases, espais de treball, espais d'ús comunitari i espais complementaris, estan adossats tots, excepte el 8, a la muralla (Llorens i Pons 1987a, 53; Pons i Llorens 1991, 95). D'entre aquestes unitats, la 4 ha estat interpretada com un lloc de reunió on possiblement es duïen a terme activitats religioses i espirituals (Pons, Toledo i Llorens 1981, 259; Pons i Llorens 1991, 101 i 109).

Aquest poblat ha estat objecte de varis estudis des de les seves primeres excavacions fins a la finalització d'aquestes (Pons 1977; Pons, Toledo i Llorens 1981; Llorens i Pons 1987a; Llorens i Pons 1987b; Adroher 1990; Pons i Llorens 1991). Tanmateix, no es pot dir el mateix de l'àmbit número 4, el qual, tot i ser esmentat en els diferents articles i monografies, no té un estudi propi.

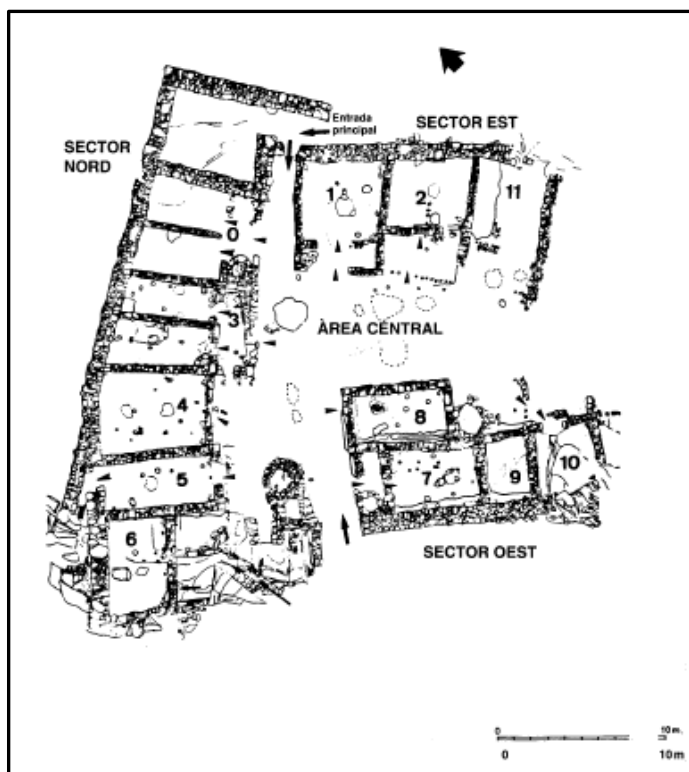

Fig. 23 Plànol general del recinte fortificat del Puig de Castellet (Pons i Llorens 1991, 96).

2.3.1.2. L'àmbit número 4

L'àmbit número 4 està adossat al sector nord de la muralla, col·locat entre les cases 3, a l'est, i 5, a l'oest. Aquesta unitat té forma rectangular i internament està formada per un sol espai de 6,16 metres de llargada per 4,08 metres d'amplada (Pons i Llorens 1991, 103). La seva superfície interna és de 25,13 m² i la seva superfície total comptant les parets és de 37,80 m². Estava orientada al sud-est i posseïa una entrada central de més d'un metre d'amplada que donava al centre del poblat (Pons, Toledo i Llorens 1981, 88; Pons i Llorens 1991, 103).

Al llarg de la seva excavació es van detectar dos nivells diferents.

El nivell més antic estava format per una pavimentació d'argila endurida i una llar situada cap al fons de l'habitació (Pons, Toledo i Llorens 1981, 88; Pons i Llorens 1991, 103). Aquest nivell data de la primera fase constructiva del poblat i tenia un ús domèstic (Llorens i Pons 1987a, 55; Llorens i Pons 1987b, 37).

El segon nivell estava format també per una pavimentació d'argila endurida i per una llar. Tanmateix, en aquest cas, la llar estava ubicada més a prop de l'entrada i era formada per un petit promontori de pedres i terra i tenia una sola de ceràmica (Pons, Toledo i Llorens 1981, 88; Pons i Llorens 1991, 103). Aquest nivell data de la segona

fase constructiva del recinte i ja no era un espai domèstic, sinó que tenia un ús comunitari (Llorens i Pons 1987a, 55; Llorens i Pons 1987b, 37). L'assignació d'aquesta nova funció es fonamenta en la nova ubicació i característiques de la llar, en el material arqueològic trobat en aquesta segona fase i en les característiques constructives de l'àmbit (Pons i Llorens 1991, 103).

El material arqueològic, en aquest segon nivell, es va trobar força dispers al voltant de la llar. Entre aquest material, que estava molt fragmentat, destacava la presència d'alguns objectes singulars com ara una capfoguer en forma de cap de bòvid, la base d'un *kylix* o una petita safata plana feta a mà, i també cridava l'atenció l'absència d'elements d'ús domèstic, com ara torteres o pedres de molí, que havien estat trobats en totes les altres cases (Pons, Toledo i Llorens 1981, 90; Pons i Llorens 1991, 103).

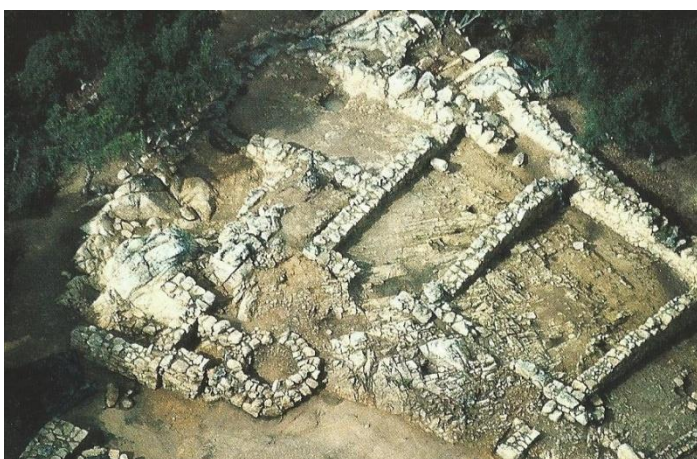

Fig. 24 Vista de l'angle nord-oest del poblat on, a la banda dreta, es pot apreciar la casa número 4 (Pons, Llorens i Merino 1999, 23).

Pel que fa a les característiques constructives, aquest espai es diferenciava, per una sèrie d'elements, de la resta d'unitats o espais tancats.

En primer lloc, l'àmbit 4 és l'espai sense compartimentar més gran del recinte. A part, és el més regular i està ubicat a la zona central del sector nord.

En segon lloc, l'entrada a aquest àmbit ha estat molt treballat, amb la construcció d'uns esglaons que hi permetien un accés còmode.

Finalment, i en tercer lloc, el mur que separava l'àmbit 4 del 5, a diferència del seu mur oriental i de la majoria del poblat, presentava un parament més acurat i regular i un gruix superior (55 cm) (Pons, Toledo i Llorens 1981, 88-89; Pons i Llorens 1991, 103).

Aquest edifici es data a partir de la cronologia marc del poblat. D'aquesta manera, el Puig Castellet hauria estat en actiu durant la segona meitat del segle III aC (250/240-210/205 aC), amb una vida aproximada d'uns 50 anys (Llorens i Pons 1987a, 57; Llorens i Pons 1987b, 44). Tanmateix, segons l'estudi cronològic d'Adroher (1990), el Puig Castellet tindria o bé una vida més llarga, que aniria des de la segona meitat del segle V fins a finals del segle III aC, o bé dues fases d'ocupació, la primera a final del

segle V fins a principis del segle IV, i la segona durant la segona meitat del segle III aC (Adroher 1990, 84-85).

2.3.2. Sant Julià de Ramis

L'*oppidum* de Sant Julià de Ramis o de **kerunta* és un assentament ibèric situat al cim de la muntanya de Sant Julià de Ramis, en el terme municipal del mateix nom. Aquest muntanya, que posseeix una forma allargada d'uns 1.500 metres, una altura màxima de 203 metres i que

està orientada d'est a oest, és un dels darrers contraforts de les Gavarres.

Fig. 25 Fotografia aèria del cim de la muntanya de Sant Julià de Ramis, on hi havia l'*oppidum* ibèric (Burch i Sagrera 2009, 10).

L'*oppidum* ibèric seguia aquesta forma allargassada, estenent-se des d'un turonet central fins a l'església del Sants Metges i més cap al sud-est, i tenia una superfície total d'unes 3 hectàrees (Burch *et al.* 2001, 13; Nolla, Palahí i Vivo 2010, 321-322).

El jaciment de Sant Julià va ser descobert per Francesc Riuró i Llapart, i per Carles Palol l'any 1932 (Burch *et al.* 2001, 17). Dos anys després de la troballa, és a dir, l'any 1934, Francesc Riuró hi inicià les excavacions arqueològiques, les quals durarien, exceptuant el període de la Guerra Civil, fins l'any 1945 (Martín 1994b, 89; Burch *et al.* 2001, 20). A partir d'aquest moment, hi hagué un *lapsus* d'uns vint anys d'inactivitat arqueològica fins el 1964, any en què Joan Maluquer de Motes dirigí una nova intervenció. Set anys després d'aquesta excavació, Isabel Rodà promogué una campanya l'any 1971 (Martín 1994b, 89; Burch *et al.* 2001, 24 i 28). Als anys noranta es reprengueren les excavacions al jaciment. Primerament, l'any 1993, amb un intervenció d'urgència i, seguidament, l'any 1994, amb una excavació dirigida pel Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Finalment, en aquesta mateixa dècada i, més concretament, en l'any 1996, s'iniciaren unes excavacions programades, dirigides i organitzades conjuntament entre l'Ajuntament de Sant Julià de Ramis i l'àrea d'Arqueologia de la Universitat de Girona (Burch *et al.* 2001, 33), que encara duren actualment.

2.3.2.1. Situació i història de la investigació

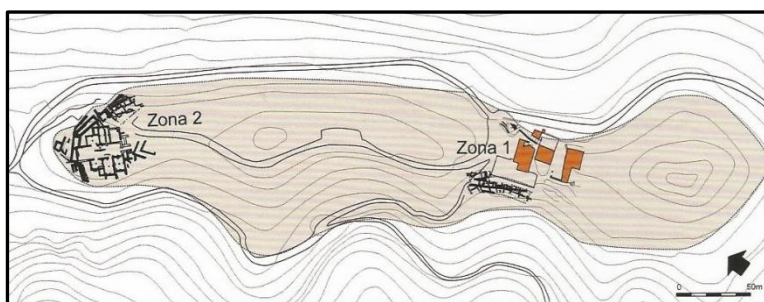

Fig. 26 Probable superfície de l'oppidum amb les zones excavades (Palahí Nolla 2013, 6).

Durant les excavacions dels anys quaranta dirigides per Francesc Riuró, s'excavaren un seguit de cabanyes

ibèriques, una de les quals presentava una sèrie

d'objectes singulars susceptibles de ser analitzats com elements culturals o religiosos.

Aquesta cabanya, la ubicació exacta de la qual es desconeix, probablement es trobava a la zona occidental del poblat (Pericot *et al.* 1952, 97). Tot i els elements singulars que en ella aparegueren, no hi ha cap article específic per aquesta cabanya ni pels seus materials. Únicament, disposem de la publicació de la seva troballa (Pericot *et al.* 1952), d'un petit esment a una del objectes que es trobaren (Martín 1994b, 104) i d'una recopilació de la informació publicada per Pericot (Burch *et al.* 2001, 20).

2.3.2.2. La "cabanya" de Sant Julià

La "cabanya" de Sant Julià de Ramis possiblement fou excavada l'any 1943, a l'inici de la intervenció arqueològica que duraria fins el 1945 (Pericot *et al.* 1952, 98-101).

Aquesta "cabanya", que estava formada per dues estances, fou afectada per un incendi que provocà que, en un dels nivells inferior d'una de les sales, s'hi trobés tot l'aixovar intacte (Pericot *et al.* 1952, 99; Burch *et al.* 2001, 20). La dependència on es localitzà la major part dels objectes tenia una superfície de 8 m² i presentava una gran quantitat de materials arqueològics (Pericot *et al.* 1952, 99).

Entre els materials ceràmics descoberts, que eren la majoria, destacaven 17 vasets de "fireta", 15 dels quals fets a torn, que, per la seva posició en el moment de la troballa, sembla que haguessin estat lligats entre ells per les nanses amb un cordill (Pericot *et al.* 1952, 100; Burch *et al.* 2001, 20).

A part del material ceràmic, es trobaren forces elements metàl·lics. Entre els objectes de ferro, és necessari destacar dos puntes de *pilum*, un con, una espasa del tipus La Tène sense empunyadura ni espiga, i una punta de llança. Pel que fa als objectes de

bronze, destaca una punta de fletxa i dos penjolls amb forma de reliquiari que tenien cereals carbonitzats en el seu interior (Pericot *et al.* 1952, 100; Martín 1994b, 104; Burch *et al.* 2001, 20; García 2011, 725-727).

Finalment, també cal mencionar un punxó d'os, 30 astràgals d'ovella units en un piló, i dues denes de vidre (Pericot *et al.* 1952, 100; Burch *et al.* 2001, 20).

La manca d'un estudi acurat no ha permès datar aquesta cabanya. Tanmateix, dir que, en un primer moment, aquests nivells d'incendis s'atribuïren a la repressió catoniana d'inicis del segle II aC (Burch *et al.* 2001, 20).

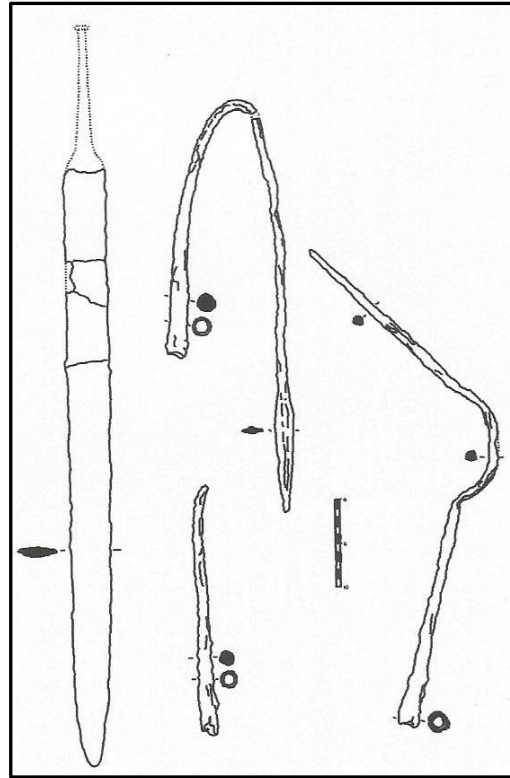

Fig. 27 Pila i espasa de la Tène trobats a l'oppidum ibèric de Sant Julià de Ramis (García 2011, 277).

2.3.3. El Puig de Sant Andreu

L'oppidum ibèric del Puig de Sant Andreu disposa d'una sèrie d'edificis de grans dimensions i planta complexa als quals s'han atribuït funcions diverses (Martín *et al.* 2004, 280). Entre aquests conjunts arquitectònics, destaca, tant per les seves característiques funcionals com pels estudis més exhaustius que hi han tingut lloc, la zona 14.

2.3.3.1. Situació i història de la investigació de la zona 14

La zona 14 és un gran complex arquitectònic d'uns 800 m² que es troba a la terrassa inferior de l'oest de l'oppidum (Codina 2006, 13). Aquesta zona, que té una forma trapezoïdal allargada, està delimitada al nord pel carrer 15, a l'est pel carrer 13, al sud per la zona 26 i a l'oest per la muralla occidental en el tram que va de la torre 3 a la 4 (Martín *et al.* 2004, 266; Codina 2006, 13; Codina *et al.* 2012, 92).

Aquesta àrea del poblat es tornà a excavar l'any 1995, després de més de deu anys (l'última campanya havia estat l'any 1984) sense excavar a l'oppidum (Martín i Caravaca 2000, 19). Dintre d'aquest nou

projecte d'excavacions en extensió, la zona 14 es començà a excavar l'any 1996 i la seva excavació ha continuat anualment i pràcticament ininterrompuda fins a l'actualitat (Codina 2006, 4; Codina *et al.* 2012).

Les successives campanyes que han tingut lloc en aquest complex arquitectònic han donat com ha resultat un seguit de publicacions on s'exposen els treballs realitzats en aquesta zona (Martín i Caravaca 1998; Martín 2000a; Martín i Caravaca 2000; Martín *et al.* 2000; Martín *et al.* 2002; Casas *et al.* 2004; Codina *et al.* 2006; Codina *et al.* 2010; Codina *et al.* 2012), un article específic d'aquesta zona (Martín *et al.* 2004) i un treball sobre varis sectors concrets (Codina 2006).

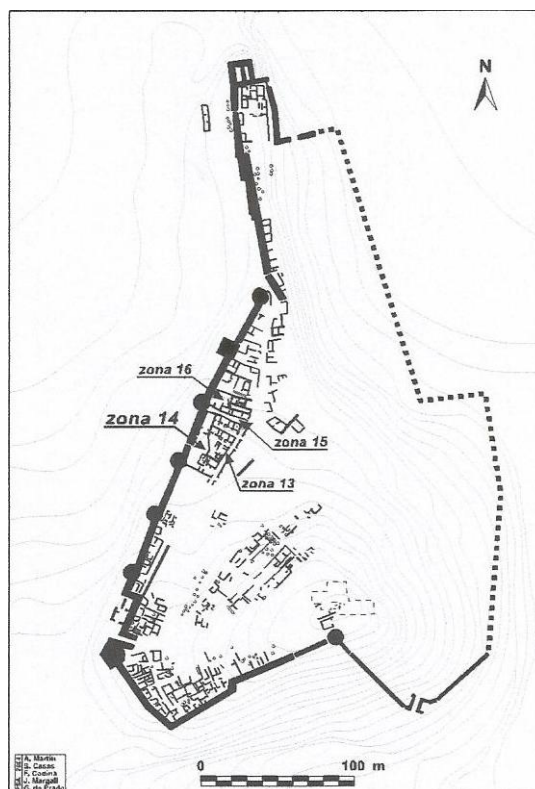

Fig. 28 Planta del Puig de Sant Andreu amb l'ubicació, entre d'altres, de la zona 14 (Martín *et al.* 2004, 266)

2.3.3.2. El complex arquitectònic

El conjunt arquitectònic de la zona 14 s'organitza entorn de dos patis que donen lloc a dues unitats funcionals diferenciades. El pati septentrional, anomenat sector 13, és el de dimensions més petites, 65 m², i al llarg de la vida del recinte donà accés als sectors 6, 7, 8, 9 i 14 (Martín *et al.* 2004, 267; Codina 2006, 15). El pati meridional, format pels sectors 11, 12 i 12a, té una superfície molt més grossa, de més de 400 m², i al llarg de les diferents fases constructives es veié dividit per un mur diagonal i donà accés als sectors 1/2, 3/19, 4/18, 5/18, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25/26, 28 i 29, i a la porta 8 (Martín *et al.* 2004, 267-268; Codina 2006, 16).

L'accés al pati septentrional es feia a través d'una gran entrada que comunicava amb el carrer 13, i al pati meridional a través de dues entrades, una a l'est del sector 12a i l'altra al sud del sector 17 i, posteriorment, pel sector 23 (Martín *et al.* 2004, 267-268). També cal esmentar el sector 10/30, el qual és una habitació quadrangular amb un accés porticat ubicada a l'angle nord-est del complex i al qual només s'hi podia accedir des del carrer 13 (Martín *et al.* 2004, 271).

Aquesta gran edificació presenta un seguit d'elements que han estat interpretats com a rituals i culturals i que els trobem al llarg de les tres fases constructives i de la fase d'abandonament que ha viscut el conjunt (Martín *et al.* 2004, 268 i 275).

A la primera fase constructiva, destaquen un seguit de sectors en els quals trobem ofrenes fundacionals.

El primer sector i el més rellevant per les seves característiques arquitectòniques on trobem ofrenes fundacional és el sector 1. Aquest sector, que està situat a l'angle nord-oest del pati meridional, forma, juntament amb el sector 2, un edifici de grans dimensions amb cel·la i avantsala porticada. La cel·la o sector 1 mesura 11,30

metres de llargada per 5,43 metres d'amplada, cosa que li confereix una superfície útil de 61,35 m² (Codina 2006, 18-19).

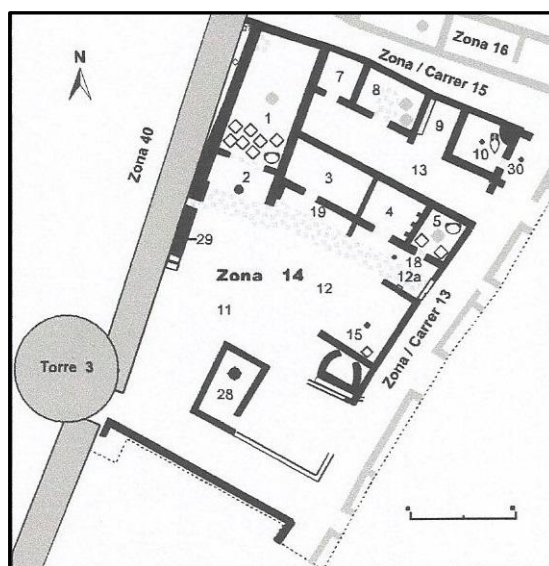

Fig. 29 Fase I (Martín *et al.* 2004, 268).

A la part central d'aquesta sala, s'ha localitzat una gran llar de forma quadrada de 1,40 metres de costat que podria tenir una funció ritual o cultural (Martín i Caravaca 2000, 30; Codina 2006, 19). A més, a la zona de l'habitació més pròxima a l'accés cap al sector 2, es varen localitzar, sota la preparació del paviment, sis ofrenes fundacionals d'ovicaprins, una de les quals tenia dos individus, i una altra ofrena feta a base de malacofauna marina que també contenia una fíbula decorada amb corall. Juntament amb aquestes ofrenes es van descobrir varis ossos que probablement pertanyien a un nadó (Martín *et al.* 2004, 270; Codina 2006, 24).

A la banda occidental del sector 1, entre aquest i la muralla, trobem un passadís estret, el sector 27. En aquest sector, també es localitzà una ofrena fundacional formada per un gos amb tots els ossos en connexió anatòmica (Codina 2006, 21 i 27).

Finalment, en aquesta primera fase constructiva trobem que en el sector 5, ubicat al costat de la zona d'accés septentrional al pati meridional, es van dipositar dues ofrenes d'ovicaprins situades a l'entrada, una a cada banda de la porta (Martín *et al.* 2004, 270).

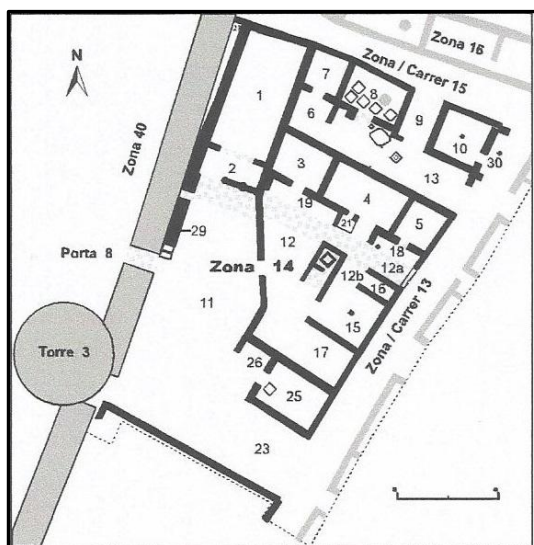

Fig. 30 Fase II (Martín *et al.* 2004, 268).

En la segona fase constructiva del recinte també trobem dos sectors on es dipositen ofrenes fundacionals, el sector 8 i el sector 25.

El sector 8 es troba al nord del pati septentrional, entre els sectors 7 i 9. En aquesta fase, la sala 8 es pavimentà amb un enllosat, però, prèviament, es col·locaren vuit ofrenes fundacionals. D'aquesta manera, trobem cinc fosses, de les quals tres tenen dos ovicaprins i dues en tenen un

(Martín *et al.* 2004, 272).

El sector 25 és un nou sector que apareix en aquesta fase constructiva i que es troba a l'angle sud-est de l'illa, a tocar de l'accés sud al pati meridional. En la zona de la seva porta, es localitzà una ofrena d'un ovicaprí (Martín *et al.* 2004, 272).

En la tercera fase constructiva, a més d'una ofrena fundacional novament en el sector 25 d'un cap d'animal, es descobriren una sèrie d'elements singulars.

D'aquesta manera, en el mateix sector 25, sobre el sòl, es trobaren dos vasets bicònics de ceràmica grisa de la costa catalana i un ganivet de ferro amb un mànec d'os decorat amb incisions, la qual cosa pot mostrar una possible activitat de culte (Martín *et al.* 2004, 275).

A més, en les portes d'accés al pati septentrional i al sector 12 del pati meridional, es van localitzar dues espases de la Tène inutilitzades, una de les quals estava dintre la beina, una altra beina d'espasa i vàries restes cranials humanes com ara parts del crani i mandíbules. Aquests elements molt probablement haurien estat exposats a la façana exterior del recinte durant la fase 2 (Martín *et al.* 2004, 273).

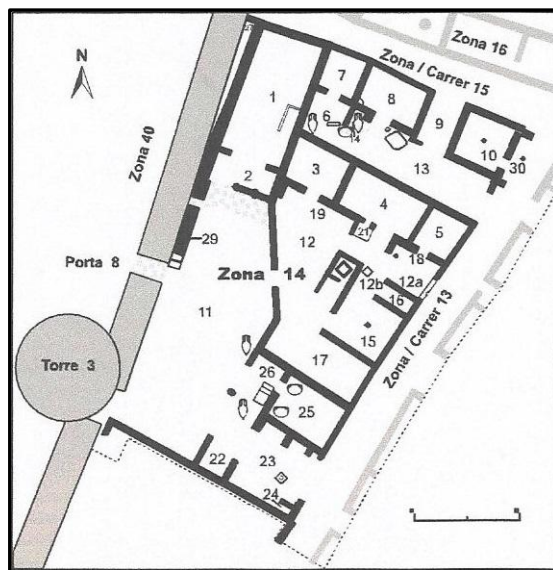

Fig. 31 Fase III (Martín *et al.* 2004, 268).

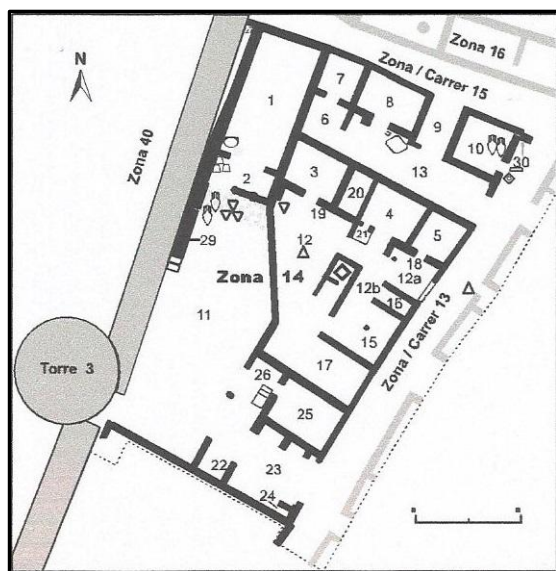

Fig. 32 Fase IV o d'abandonament (Martín *et al.* 2004, 268).

En la fase d'abandonament, es van trobar diverses restes humanes i espases que en la fase 3 devien haver estat exposades. Així doncs, es desenterrà un crani al sector 12, un altre al carrer 13 i quatre mandíbules inferiors i restes d'una calota a la zona nord del sector 11. A part, s'excavà una espasa amb dues perforacions en el sector 30 i es trobà associada una espasa amortitzada en el sector 13, just a l'entrada del sector 8 (Martín i Caravaca 2000, 36; Martín *et al.*

2004, 274-275; Codina 2006, 27).

Aquests elements, juntament amb altres objectes que s'han trobat en altres àrees, han propiciat que la zona 14 es dividís en tres zones diferenciades amb diferents

funcionalitats. El sector 11 tindria una funció defensiva, administrativa i de representació gentilícia, el sector 12 estaria destinat a les activitats domèstiques i artesanals, i el sector 13 o pati septentrional estaria destinat a l'emmagatzematge i transformació de productes agrícoles.

A més d'aquestes elements, les seves dimensions i les seves característiques arquitectòniques i formals, entre les quals trobem l'organització entorn de patis, la construcció d'un pis superior, l'arquitectura porticada o la seva disposició adossada a la muralla, han propiciat que aquesta edificació es relacioni amb una família aristocràtica (Martín *et al.* 2004, 274-283).

Finalment, pel que fa a la cronologia de la zona 14, aquesta ha estat datada entre mitjans del segle IV aC i principis del segle II aC (Martín *et al.* 2004, 277).

2.3.4. L'Illa d'en Reixac

L'Illa d'en Reixac és un assentament ibèric situat en el terme municipal d'Ullastret. Aquest poblat, que té una seqüència cronològica que va des de la segona meitat del segle VII aC fins a la romanització, s'assenta en un turó a uns 400 metres al nord-est de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 43-44). El turó on està ubicat el jaciment té forma ovalada amb una llargada màxima nord-sud de 320 metres i est-oest de 200, i amb una alçada de 12 m.s.n.m. Actualment, presenta uns pendents suaus, però en l'antiguitat devia tenir força més desnivell (Martín *et al.* 1999, 11-12).

L'Illa d'en Reixac fou descoberta a finals dels anys quaranta per Miquel Oliva durant una sèrie de prospeccions a l'entorn immediat de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu. Tot i el seu descobriment, les excavacions no s'hi iniciaren fins l'any 1965. Oliva dirigí aquesta primera campanya i les següents, que van tenir lloc el 1966, el 1967 i la darrera i quarta campanya l'hivern de 1973 a 1974 (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 43; Martín *et al.* 1999, 11). Després de la mort d'Oliva, els treballs foren dirigits per Aurora Martín qui els va reprendre el 1976 i va fer dos sondejos més fins el 1984 (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 43). A partir del 1987, s'inicià un projecte a llarg termini d'excavació en extensió, la primera part del qual es desenvolupà entre aquest any i el 1995, que afectà 4500 m² (Martín *et al.* 1999, 7). Durant aquest projecte i, més concretament, entre els anys 1991 i 1996 (ja que s'allargà un any), s'excavà un gran complex arquitectònic que per les seves característiques singulars fou interpretat com un edifici cultual (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 44).

2.3.4.1. Situació i història de la investigació de la zona 15

L'edifici cultual es localitzà dins la zona 15 de l'Illa d'en Reixac. Aquesta zona, ubicada a la vessant meridional del jaciment i amb una superfície total d'uns 1000 m², té una forma gairebé rectangular i una orientació nord-est/sud-oest (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 45). Aquest espai, que configura una illa urbana amb unes mesures de 44 metres de longitud per entre 20,50 i 23,50 metres d'amplada, està delimitat al nord pel carrer 13, a l'est pel carrer 9 i un espai obert, al sud pel carrer 14 i a l'oest per la muralla del poblat (Martín, Caravaca i Montalbán 1996, 88; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 44-45).

Les excavacions en aquesta zona, que han deixat al descobert un conjunt d'habitacions que envolten per tres costats una gran pati, s'iniciaren l'any 1991 (López *et al.* 1992) i finalitzaren l'any 1996 amb tres sondejos en sectors concrets (Martín 1999).

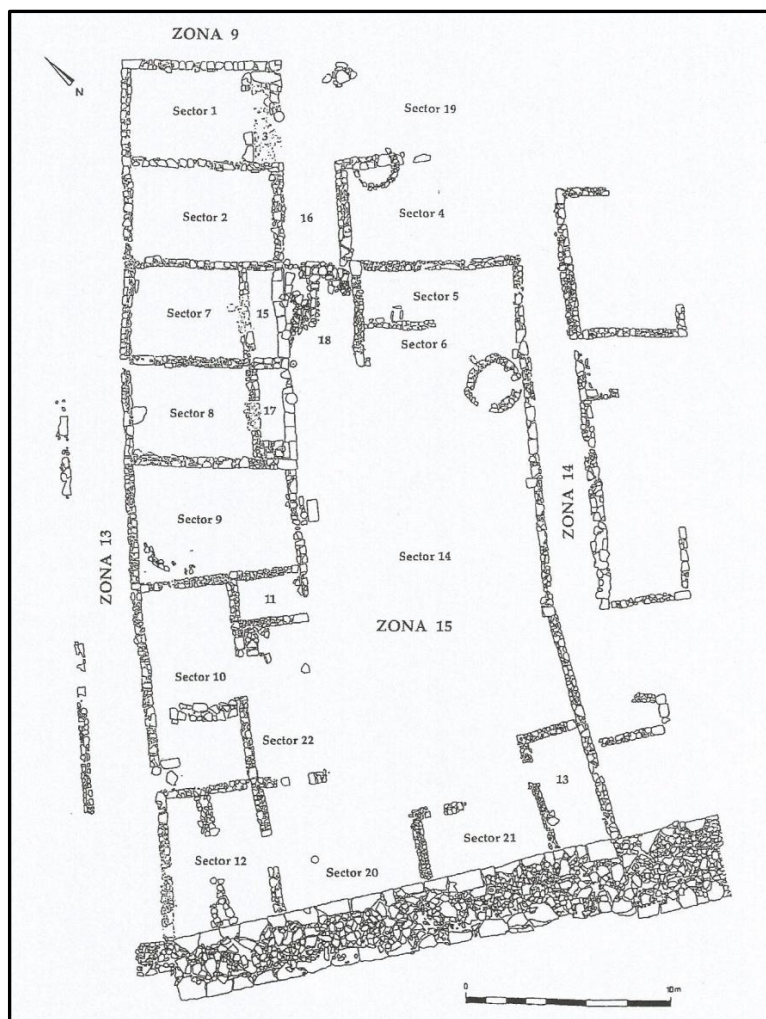
Les diverses intervencions arqueològiques, que han permès comprendre l'evolució i la funció dels diferents sectors i estances excavades a la zona, han donat peu a varies publicacions. La publicació més important pel que fa a l'Illa d'en Reixac és la monografia publicada el 1999 per Martín *et al.* Tanmateix, en aquesta primera monografia del jaciment la zona 15 no hi és tractada, deixant-se pendent per una futura publicació (Martín *et al.* 1999, 13). Les primeres publicacions en esmentar primer i després centrar-se en la zona 15 foren les diferents jornades d'arqueologia que tingueren lloc durant l'excavació d'aquest espai (López *et al.* 1992, 40-42; Martín *et al.* 1994, 40-44; Martín, Caravaca i Montalbán 1996). Tot i que les darreres són força completes, l'únic article dedicat exclusivament a la zona 15 i al seu edifici cultural és el realitzat per Martín, Mataró i Caravaca (1997).

2.3.4.2. El complex arquitectònic

La zona 15, com ja s'ha dit anteriorment, està formada per un conjunt d'estances col·locades entorn d'un gran pati. La majoria d'aquestes es troben ubicades a la banda nord de la zona, anant des del carrer 9 fins a la muralla i limitant a la seva part posterior amb el carrer 13. Entre aquestes estances, algunes de les quals donen directament al pati i altres a la zona d'accés al recinte, trobem el sector 2, 7/15, 8/17, 9, 10, 11, 12 i 22. Al nord-est d'aquestes i també a la banda nord de l'edifici, trobem el sector 1/3, el qual s'obre a l'exterior de l'illa (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 46-47).

La resta d'estances estan situades a l'est i a l'oest del pati, el qual rep el nom de sector 14. A la banda est d'aquest trobem els sectors 5 i 6, i a la banda oest els sectors 20, 21 i 13, que, juntament amb el 12, estan adossats a la muralla (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 47).

Finalment i pel que fa a la distribució de l'edifici, queda mencionar l'accés al recinte, el qual es troba en la confluència dels carrers 9 i 14 i està format pels sectors 16 i 18, i els sectors 4 i 19, situats també en la confluència d'aquests carrers però a la part exterior del recinte (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 47). Dintre d'aquest gran complex arquitectònic, la quasi totalitat d'objectes

d'ús ritual i religiós s'han trobat a les quatre

Fig. 33 Distribució dels diferents sectors dins el complex arquitectònic de la zona 15 (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 48).

estances de la banda nord-est (sectors 1/3, 2, 7/15, 8/17) i en la zona d'accés i entrada del recinte (sectors 4, 16, 18, 19) (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 58).

El sector 1 contenia quatre ofrenes, dues a cada banda de la porta d'accés al sector 3, dins fossetes d'uns 10 cm de profunditat. Dos d'aquests dipòsits contenien únicament ossos d'ovicaprins, un altre contenia ossos d'ovicaprins, una vèrtebra de peix i una llavor carbonitzada, i el darrera tenia set petits recipients fets a mà, una gerreta no tornejada i ossos dispersos possiblement de porc. En aquest sector, també es trobà, sobre el sòl, una calota craniana humana (López *et al.* 1992, 40-42; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 51).

El sector 2 tenia una gran quantitat de material ceràmic situat a la meitat nord. Aquest sector també posseïa tres mandíbules inferiors i una calota cranial humana relacionades amb diversos vasos ceràmics a l'angle nord-est, i tres conjunts formats

per restes de fauna situats al nord-oest, al sud-oest i a l'est d'aquest darrer. Aquests conjunts formats per ossos de diverses espècies com per exemple èquids, suïds i ovicaprins, i els ossos humans estaven dipositats sobre el sòl, cosa que fa pensar en el

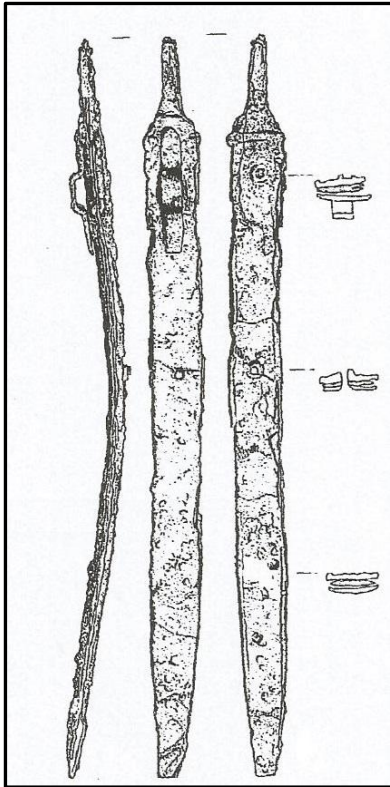

Fig. 34 Espasa de La Tène recuperada en el sector 2 (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 52).

fet que foren col·locats directament en aquest o en recipients de materials peribles. En aquest sector, també es localitzà una espasa de ferro del tipus la Tène sencera, encara dintre la beina, que presentava dos forats circulars que travessaven la beina i la fulla (Martín *et al.* 1994, 41-42; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 51, 59).

El sector 7 destacava per una manca total d'elements que el puguin relacionar amb un espai domèstic (Martín *et al.* 1994, 42; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 51-52).

Finalment, el sector 8 contenia varis objectes singulars com ara un molí de vaivé i un picador de basalt. Tanmateix, si per alguna cosa destaca aquest àmbit és per la troballa de 35 valves de petxines de mol·luscs col·locades en tres fileres a la banda est de la porta.

Aquests petxines estaven dipositades 7 formant una filera doble, 12 en una filera intermitja i 16 a la part exterior. Possiblement aquestes es trobaven sobre alguna estructura de fusta desapareguda (Martín *et al.* 1994, 43; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 52).

Pel que fa a la zona d'accés, a l'angle sud-est del sector 16 es van trobar restes de crani humà i d'espasa. A més, ja a fora del recinte però just a l'entrada d'aquest, en el sector 19, que està en contacte amb el sector 16, es localitzà un gran basament de sorrenca i, a l'entorn d'aquest, restes de crani humà i d'una espasa de ferro del tipus La Tène I (Martín, Caravaca i Montalbán 1996, 90-91; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 47).

A part d'aquestes troballes, cal mencionar que al sector 10 es desenterrà una destrat de ferro i que la resta d'estances van aparèixer quasi buides, sense, ni tant sols, llars domèstiques (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 53 i 58).

La zona 15 però, no només destaca per aquestes troballes materials, sinó que l'edifici en sí presenta una sèrie de característiques arquitectòniques particulars que el diferencien de la resta de zones del poblament. Així doncs, aquest complex arquitectònic posseeix un gran nombre d'estances porticades, mostra l'existència de cases amb dues plantes gràcies als dos arrencaments d'escala descoberts, i presenta una tècnica constructiva força acurada, sobretot per les habitacions de la banda nord-est (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 56-57).

Aquest edifici cultual i el seu període de funcionament ha estat datat gràcies a les ceràmiques del sector 2, les quals han donat una cronologia de la segona meitat del segle III aC per l'ús de l'edifici i una datació dels primers anys del segle II aC pel seu abandonament (Martín, Caravaca i Montalbán 1996, 93-94; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 62).

Fig. 35 Fotografia del sector 2. Foto: Marc Prat.

2.3.5. Mas Castellar

Mas Castellar és un jaciment ibèric ubicat al nord-oest del municipi de Pontós, dintre del seu terme municipal. El complex arqueològic de Mas Castellar ocupa una sèrie de replans situats en un punt interfluvial entre el riu Alguema, afluent de la Muga, i el riu Fluvià. Aquestes plataformes, que es troben escalonades entre elles i elevades respecte al territori circumdant, dotaven al poblat d'una posició estratègic i de control visual sobre la plana de l'Empordà (Buxó, Pons i Vargas 1998, 8; Pons 2002, 11-12).

Entre aquests replans, destaca, per les troballes arqueològiques que s'hi han realitzat, l'anomenat Camp de Dalt.

El Camp de Dalt és un dels replans superiors, té forma arronyonada i presenta una superfície d'unes 2,5 hectàrees i una alçada sobre el nivell del mar d'entre 140 i 150 metres. Aquesta àrea concentra una gran activitat antròpica i ha estat objecte d'unes intenses campanyes arqueològiques iniciades, en aquesta zona, l'any 1991 (Buxó, Pons i Vargas 1998, 8; Pons 2002, 11-12).

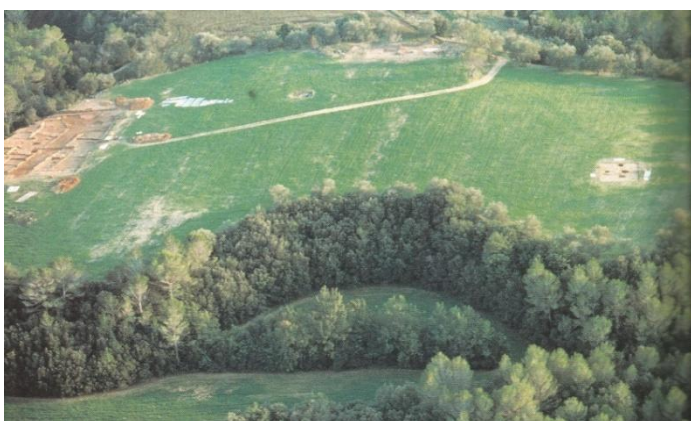

Fig. 36 Fotografia on es poden apreciar les tres zones funcionals del Camp de Dalt (Buxó, Pons i Vargas 1998, 10).

Tot i que el jaciment es coneixia des de la dècada dels anys seixanta i algunes parts ja havia estat excavades durant els anys setanta, els primers sondejos en aquesta zona no van iniciar-se fins la dècada dels anys noranta, emmarcant-se en un projecte a llarg termini que es prorrogà

fins el 1996. D'aquesta manera, els primers sondeigs, que tingueren lloc el 1991, deixaren al descobert, en el Camp de Dalt, tres zones funcionals diferenciades: el sitjar, el poblat fortificat i l'establiment rural (Buxó, Pons i Vargas 1998, 9-10; Pons 2002, 12 i 22-23).

2.3.5.1. Situació i història de la investigació de l'establiment rural

L'establiment rural fou localitzat l'any 1991 amb el sondeig o cala 1, la qual deixà al descobert un complex urbanístic de característiques ortogonals a l'est del Camp de Dalt, a tocar del marge de llevant del replà (Adroher *et al.* 1992; Pons 2002, 17-21).

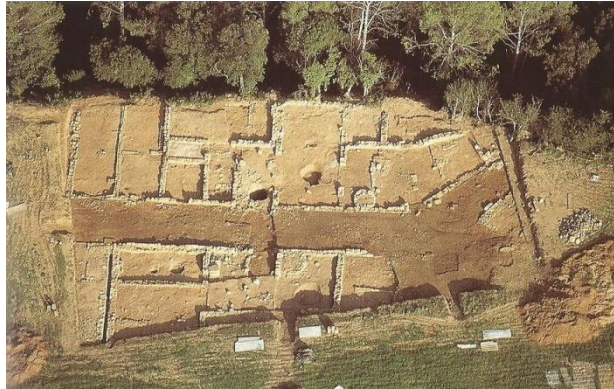

Fig. 37 Fotografia aèria de l'establiment rural (Buxó, Pons i Vargas 1998, 41).

Aquest assentament té una superfície

aproximada d'entre 2000 i 2500 m², dels quals ja se n'han excavat més de la meitat. Aquesta àrea està formada per un carrer de 5 metres d'amplada que circula en direcció nord-sud i per una agrupació de cases que queden dividides per aquesta via. En conjunt, l'establiment rural està compost per tres cases complexes de grans dimensions i per dues cases més petites i senzilles (Pons 2002, 97-163 i 590).

D'entre aquests cases destaca la casa complexa nº1, tant per les seves característiques arquitectòniques com, sobretot, pels objectes que en ella s'han trobat. Des de les primeres ampliacions de la cala o sondeig inicial, la casa nº 1 destacà pel material arqueològic que aportà (Pons *et al.* 1994). Per aquest motiu i a causa de les troballes extraordinàries que en ella s'han desenterrat, la casa complexa nº 1 ha sigut objecte d'un seguit de publicacions i articles. Entre aquests trobem les publicacions de les excavacions (Adroher *et al.* 1992; Pons *et al.* 1994; Pons *et al.* 1996; Pons *et al.* 1998a), una publicació divulgativa que hi fa referència (Buxó, Pons i Vargas 1998), una monografia on s'exposa extensament aquesta casa i els materials arqueològics que s'hi ha trobat (Pons 2002), i un seguit d'articles que fan referència tant a la casa com als objectes localitzats (Adroher, Pons i Ruiz de Arbulo 1993; Pons 1997; Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998; Pons *et al.* 2000; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 179-183; Moneo 2003, 219-224).

2.3.5.2. La casa complexa nº1

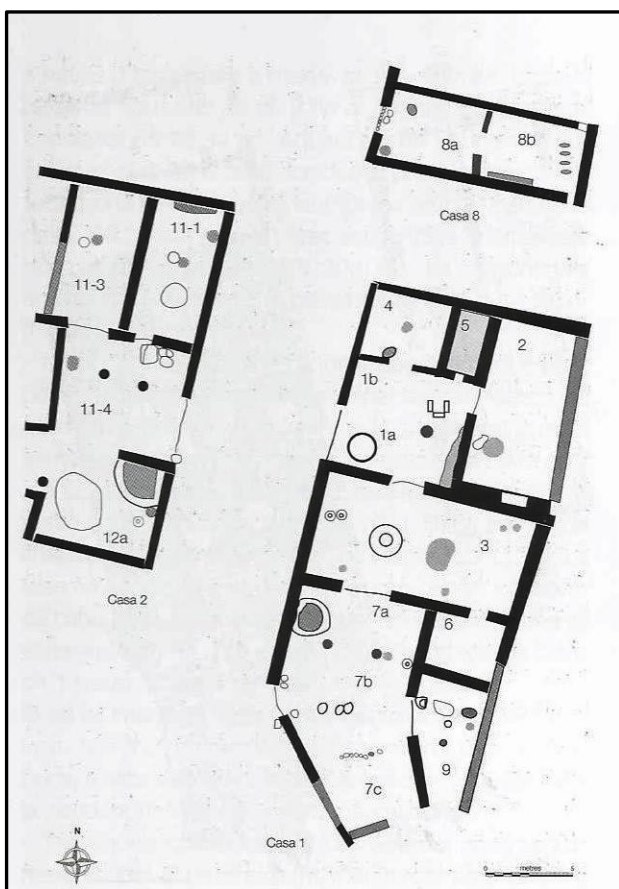

Fig. 38 Làmina on, a la part inferior dreta, es pot apreciar la distribució espacial de la casa nº1 amb els seus sectors (Pons 2002, 119).

La casa nº 1 és un gran complex arquitectònic situat a l'est del carrer principal i al sud de les cases 8 i 10. La casa, que té una superfície total de 438 m², està formada per 8 estances o sectors dividits en dos blocs diferenciats, el bloc nord i el bloc sud. D'una banda, el bloc septentrional, amb una superfície total de 173 m², està compost pels departaments 2, 4 i 5, els quals s'organitzen i es comuniquen a través d'un pati, el sector 1. D'altra banda, el bloc meridional, que té una extensió d'uns 200 m², està creat

pels sectors 3, 6, 9 i 7, el qual es divideix en una zona porticada que

dóna accés a l'estança 3 (7a) i en una zona de pati (7b i 7c). És possible, que en la fase més antiga (fase 1C2) aquests dos blocs formessin dues unitats diferenciades, les quals, en una fase més recent (fase 1C1) s'uniren com una sola casa. Aquesta casa té dos accessos al carrer orientats a l'oest, un des del sector 1 i l'altre des del sector 7. Tanmateix, la sala principal, l'habitació 3, està orientada pel porticat del sector 7 cap al sud (Buxó, Pons i Vargas 1998, 42-43; Pons 1997, 73-74; Pons 2002, 120-121).

D'entre totes aquestes estances, el sector que presenta unes característiques extraordinàries és el 3.

El departament 3 és una gran sala de planta rectangular que mesura 13,50 m de llargada per 7 d'amplada. Aquesta estança està disposada de manera transversal, en sentit est-oest, ocupant tota l'amplada de la casa i anant del carrer, a l'oest, al talús, a l'est. Internament, la casa no presenta cap divisió interna, cosa que li dóna una superfície útil de 75,50 m² i que la converteix en l'habitació més gran de la casa. El seus

murs exteriors, construït amb blocs regulars de sorrenca, juntament amb l'entrada monumental al sud, la converteixen en una estança de caire noble. Com s'ha dit anteriorment, l'habitació 3 connecta amb el pati septentrional o sector 1 i amb el pati meridional a través del porticat, però, a més, permet accedir a l'àmbit 6, el qual està ubicat a la seva banda est i només és accessible a través d'aquesta sala. Associat a aquesta estança, trobem el sector 7a o zona porticada. Aquesta àrea té forma allargada en sentit est-oest i mesura 7,40 metres de llargària per 2,60 d'amplada, cosa que li dóna una superfície aproximada d'uns 19,25 m² (Pons *et al.* 1996, 100-101; Pons 1997, 74-76; Pons 2002, 127-131).

L'habitació 3 destaca en el conjunt, com s'ha vist, per les mesures i per la posició central. Tanmateix, si alguna cosa li confereix el seu caràcter excepcional són els materials arqueològics i les estructures que en ell s'han excavat.

El primer que salta a la vista quan s'estudia aquest departament són el nombre de llars de què disposava. D'aquesta manera, la sala 3 posseïa cinc llars, una principal i quatre secundàries. La llar principal (LL73), ubicada en l'eix central de l'habitació, tenia forma rectangular i mesurava 1,80 metres aproximadament. A més, estava construïda i tenia excavada una cubeta. Les quatre llars restants, que estaven situades a la perifèria d'aquesta, tenien forma circular, amb un diàmetre d'entre 40 i 60 centímetres. En una d'aquestes, a la llar ubicada al sud de la central, (LL84) es van localitzar uns recipients amb restes de resines oloroses (Pons 1997, 77-78; Pons 2002, 129, 535).

El segon element destacat és un gran contenidor d'aigua ubicat a l'est de la llar, seguint l'eix central. Aquesta fossa, que servia per retenir aigua, presentava una boca circular d'uns 2 metres, una fondària aproximada de 47 centímetres i una forma troncocònica (Pons 1997, 78; Pons 2002, 129, 535-536, 551).

Els materials arqueològics localitzats a la sala 3 també presenten unes característiques singulars que la diferencien de la resta de cases de l'establiment.

El primer element que cal destacar són els vasets de "fireta", els quals són vasos de dimensions reduïdes que imiten recipients d'ús quotidià. A aquests vasets, segons el lloc on han estat trobats, se'ls hi ha atribuït una funció lúdica, cultural o ritual. En la casa 1, se'n van localitzar 10, 6 dels quals es trobaven entre la sala 3 i la zona porticada. D'aquests 6, és necessari destacar-ne un que es desenterrà entre les

cedres de la llar propera a la porta i que presentava colorant vermell (Pons 1997, 80; Pons 2002, 129, 378-380, 550).

El segon element ceràmic interessant és una llàntia d'oli d'oliva de ceràmica de vernís negre que presenta restes d'escriptura ibèrica i que mostra el caràcter sumptuós de la sala (Pons 1997, 81; Pons 2002, 380, 548-550).

Aquests darrers elements, si bé són singulars, no poden competir amb l'objecte més extraordinari localitzat a l'estança 3, l'ara de marbre amb forma de columna d'estil jònic.

Fig. 39 Fotografia de l'ara un cop restaurada (Buxó, Pons i Vargas 1998, 77).

Aquesta ara fou localitzada trossejada en varis fragments que es trobaven dispersos per l'estança però que presentaven una major concentració al voltant de la llar central. La troballa de tots aquests fragments permeté reconstruir i completar l'altar i fer un estudi més complet i aprofundit. L'ara, que havia estat esculpida amb marbre del Pentèlic i que té una alçada de 62 centímetres, presenta forma de columna, amb un diàmetre d'entre 22 i 25 cm. El fust de la columna és estriat i a la part alta

d'aquestes estries hi ha un motiu decoratiu amb *kyma* de fulles lanceol·lades emmarcades per perles.

La columna està coronada per un capitell jònic clàssic que presenta unes petites volutes. A la part superior, l'ara posseeix una depressió central de forma quadrangular que mesura 11,50 centímetres de costat per 4 centímetres de fondària. Finalment, l'altar presenta un desgast molt accentuat a la part baixa de les estries, el qual es deu a un ús molt prolongat o a la col·locació d'una petita placa de bronze. Aquest objecte ha suscitat l'interès dels investigadors, els quals, a part de definir-la com a ara, li han donat varis usos o funcions. Un d'aquestes estudis, per exemple, l'ha definit com un objecte cultural en sí mateix, amb la qual cosa esdevindria un betil de tradició semítica i púnica (Pons 1997, 81-83; Buxó, Pons i Vargas 1998, 57; Pons 2002, 401, 536-537, 557-560; Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998).

A part d'aquests objectes, la sala 3 també aportà un seguit de restes d'òssies que denoten un caràcter cultual per aquesta estança. Entre aquestes restes, destaca un fragment de mandíbula humana i un conjunt d'ossos de cànid.

La mandíbula humana fou trobada en el sòl de l'habitació i, tot i estar fragmentada, presenta quatre peces dentàries. El seu estudi ha mostrat que es tracta d'un individu amb trets masculins i d'una edat aproximada d'uns 25 anys (Pons 1997, 83; Pons 2002, 554-556, 561-564).

El conjunt d'ossos de cànid fou localitzat al costat de la llar més propera a l'entrada, on el 100% de les restes pertanyien a gossos (*Canis familiaris*). El seu estudi mostra que es tractava de tres individus d'una mida mitjana i d'edat adulta, els ossos dels quals foren descarnat i, posteriorment, cremats. Aquest conjunt, juntament amb 5 individus més que es van trobar en el sector 1, ha propiciat que s'hagi interpretat que aquests gossos fossin sacrificats per, tot seguit, ser consumits (Pons 1997, 78-80; Buxó, Pons i Vargas 1998, 55-57; Pons 2002, 537-540, 551-554).

Finalment, pel que fa al material arqueològic, exposar que, a part d'aquests objectes i elements singulars, a la sala 3 es localitzaren, entre altres estris, eines agrícoles, fusaïoles, peces discoïdals, un molí rotatori i un de vaivé.

Tots aquests materials i les característiques de la casa causaren que, en un primer moment, aquest complex arquitectònic es relacionés amb un santuari (Adroher, Pons i Ruiz de Arbulo 1993). Tanmateix, els posteriors estudis han declinat aquesta opció donant-li una funció religiosa i domèstica (Pons *et al.* 1996, 99; Pons 1997, 77; Buxó, Pons i Vargas 1998, 43; Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998, Pons 2002, 533-537).

La cronologia que s'ha donat a l'establiment rural i, per tant, a la casa complexa nº1 és d'entre el 225 i el 175 aC, període que englobarien tant la fase més antiga del recinte (1C2) com la més moderna (1C1) (Pons 1997, 72; Pons 2002, 590).

3. ELS OBJECTES CULTUALS

Els objectes culturals són una sèrie d'objectes mobles que, ja sigui per les seves característiques formals o per la seva ubicació en el moment de la troballa, han estat considerats com a elements votius o amb una funció religiosa. De fet, al territori de la Indigècia, són varis els materials que podrien obtenir aquesta distinció. Tanmateix, nosaltres únicament ens hem centrat en els més representatius.

Pel que fa a la investigació d'aquest grup d'objectes, no hi ha cap estudi que els tracti tots en general. Per aquest motiu, és necessari, com es veurà seguidament, anar a l'objecte particular per trobar articles o publicacions que s'hi refereixin.

3.1. CRATER AMB REPRESENTACIÓ TRIPTÒLEM

3.1.1. Context i descobriment

El crater de Triptòlem és una peça de ceràmica excepcional que es va localitzar arran de les excavacions del Bosc del Congost, en el terme municipal de Sant Julià de Ramis.

El Bosc del Congost és un sitjar ibèric situat al bell mig del Congost del riu Ter (Burch, Merino i Agustí 1995, 14; Burch i Sagrera 2009, 9). Aquest jaciment, ubicat a la vessant sud-oriental de la muntanya de Sant Julià i a uns 400 metres del poblat, va ser descobert el 1991 durant el seguiment de les obres de construcció de la variant est de la Nacional II en el seu pas per Girona (Burch *et al.* 1992, 60-61; Burch *et al.* 1995, 72; Sagrera 2002, 96).

Tant bon punt es deixà al descobert i s'identificà el jaciment, s'inicià la intervenció arqueològica, la qual durà des de l'inici del mes de juliol de 1991 fins a principis del mes de desembre del mateix any (Burch *et al.* 1995, 72). Durant aquestes excavacions es reconegueren un total de 119 sitges, les quals formaven un jaciment rectangular de 68 per 34 m que tenia una superfície de 2312 m² (Burch *et al.* 1995, 73; Agustí *et al.* 1998, 81; Sagrera 2002, 96).

Més o menys al centre d'aquest jaciment, es localitzà la sitja 53, la qual contenia el cràter amb representació de Triptòlem. Aquesta sitja, a la qual li faltava el terç superior, tenia forma ovoïdal, amb les parets còncaves i el fons pla. La seva fondària màxima era de 154 cm i tenia un diàmetre màxim a la part central de 172 cm. L'estratigrafia era una de les més complexes del jaciment, doncs presentava 5 nivells diferents. En el nivell superior, concretament a la UE

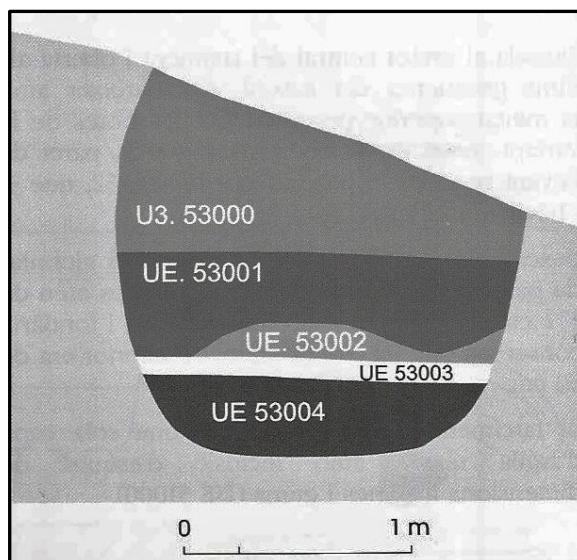

Fig. 40 Secció de la sitja 53, on fou trobat el Triptòlem (Burch i Sagrera 2009, 90).

53000, i en mig de terres vermells, carbons i fragments de pissarra, es va localitzar, amb altres materials arqueològics, el Triptòlem. La datació dels diversos materials ceràmics ha proporcionat una cronologia pel seu reompliment d'entre el 220 i el 180 aC (Burch 1996, 558; Agustí *et al.* 1998, 85; Sagrera 2002, 272; Burch i Sagrera 2009, 90-91).

La singularitat del Triptòlem feu que en totes les publicacions referents al camp de sitges aquest tingués un lloc destacat o fos esmentat i tractat (Burch *et al.* 1992, 63; Martín 1994b, 102-105; Burch *et al.* 1995, 79-81; Burch 1996, 206; Agustí *et al.* 1998, 85-89; Sagrera 2002, 272-273; Burch i Sagrera 2009). Tanmateix, els treballs més complets sobre el Triptòlem són Burch *et al.* 1993 i els ja esmentat Agustí *et al.* 1998 i Burch i Sagrera 2009. D'aquestes tres estudis, destaca per sobre dels altres Burch i Sagrera 2009 (249-254).

3.1.2. Descripció de la peça

Fig. 41 Cràter amb els relleus aplicats (Burch i Sagrera 2009, 250).

El Triptòlem és una peça de ceràmica incompleta formada per 9 fragments on, a la seva part externa, s'hi pot veure un relleu aplicat (Agustí *et al.* 1998, 85; Burch i Sagrera 2009, 249).

Es tracta d'un recipient d'unes dimensions considerables que posseeix una vora plana, lleugerament exvasada i amb el llavi penjat, que s'uneix directament i sense coll amb el cos de la peça (Burch *et al.* 1993, 42; Agustí *et al.* 1998, 85; Sagrera 2002, 273). El perfil de les parets de la peça en la meitat superior és lleugerament panxut i, en la meitat inferior, les parets agafen una curvatura còncava (Agustí *et al.* 1998; Burch i Sagrera 2009, 249). Aquestes característiques formals provocaren que en un primer moment s'identifiqués aquesta peça ceràmica amb un càlat (Burch *et al.* 1993, 42; Sagrera 2002, 273). Tanmateix, el darrer estudi la identificat tipològicament amb un crater (Burch i Sagrera 2009, 249).

Morfològicament, la peça està formada per dos tipus d'argila. L'argila del vas, que és dura, ben depurada, sense desengreixants visibles, de color ataronjat i de fractura recta, i l'argila del relleu, més tova i d'un to més clar (Burch *et al.* 1993, 41; Burch *et al.* 1995, 80; Burch i Sagrera 2009, 91 i 250). Alhora, la paret de la peça estava coberta per una engalba marronosa que pràcticament s'havia perdut (Burch *et al.* 1995, 80).

El relleu central del vas mostra un personatge assentat en un carro alat tirat per dues serps. A la seva dreta, sota l'única nansa que s'ha conservat, la qual té una disposició horitzontal, està separada del cos i està trenada amb tres cordes ben modelades, s'hi pot observar un cap femení. Aquests relleus decoratius no devien ser els únics del vas, doncs, tal com sembla indicar l'inici d'una possible escena a l'esquerra del personatge central, la decoració envoltaria tota la peça (Burch *et al.* 1993, 42; Burch *et al.* 1995, 80; Agustí *et al.* 1998, 85-87; Burch i Sagrera 2009, 249-250).

El personatge central, que s'ha interpretat com el mític príncep eleusí Triptòlem, se'ns presenta jove, atlètic, sense barba, amb el tors nu, la cintura tapada per una túnica o mantell i amb una diadema o corona al cap. Té el cap inclinat cap a la dreta observant el seu braç dret, el qual està semiflexionat, mentre que el braç esquerre està totalment relaxat. Les seves cames, el final de les quals està parcialment destruït, descansen sobre el carro-tron, del qual es conserva la roda dreta. A ambdós costats del personatge, hi ha una serp enroscada sobre s'hi mateixa que sembla sortir del carro i que es dirigeix de baix a dalt, amb els caps apuntant enlaire. Per darrera de Triptòlem però sense sortir d'ell, hi ha dues ales allargades i planes, una a cada banda del personatge. El relleu, tret d'alguns elements com ara la cara, els dits o les ales, està

molt ben fet i fou pensat per ser vist de dreta a esquerra i de baix a dalt (Burch *et al.* 1993, 42; Burch *et al.* 1995, 80; Agustí *et al.* 1998, 87; Burch i Sagrera 2009, 250-251).

Per la seva banda, la cara femenina presenta una visió frontal, amb el rostre i els cabells molt ben realitzats. Els cabells estan pentinats endarrere a partir d'una clenxa al mig. El rostre és voluminós, amb uns ulls allargassats, el nas llarg i ample, i els llavis curts però carnosos (Burch *et al.* 1995, 80; Agustí *et al.* 1998, 87; Sagrera 2002, 273; Burch i Sagrera 2009, 252-253).

Fig. 42 Cara femenina col·locada frontalment. Foto de Jordi Sagrera (Burch i Sagrera 2009, 253).

A la part posterior dels cabells

sobresurten dues protuberàncies, una a cada banda, que s'han interpretat com un vel (Agustí *et al.* 1998, 87) o com a ales (Burch i Sagrera 2009, 252). En un primer moment, aquest rostre es va relacionar amb Demèter, per l'estreta relació que aquesta deessa té amb els mites Eleusis (Burch *et al.* 1992, 63; Burch *et al.* 1993, 42). Tanmateix, la seva representació, poc usual per aquesta divinitat (Burch *et al.* 1993, 42; Burch *et al.* 1995, 80), ha portat a què, en el darrer estudi, aquesta s'hagi interpretat com una Gorgona (Burch i Sagrera 2009, 253).

La peça presenta una sèrie de singularitat que l'allunyen de les peces àtiques del segle V i IV aC (Dugas 1950; Burch i Sagrera 2009, 251-252) i que en dificulten la datació en no haver-hi paral·lels coneguts (Burch i Sagrera 2009, 253-254). Tot i així, la sitja, que dóna una datació del context, i l'estil hel·lenístic de la Gorgona permeten donar una cronologia poc precisa per la peça del segle III aC (Burch i Sagrera 2009, 253-254).

Finalment, pel que fa al lloc d'origen d'aquesta peça, la qüestió queda oberta. Encara

que, el més probable, és que fos una peça importada o fabricada a la zona però amb un motlle importat (Burch i Sagrera 2009, 254).

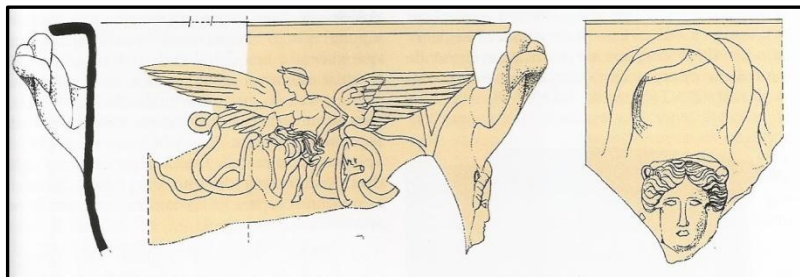

Fig. 43 Dibuix de la peça (Burch i Sagrera 2009, 251).

3.2. EL DÉU BES

3.2.1. Context i descobriment

El déu Bes és una divinitat d'origen africà que els egipcis introduïren en el seu panteó i que progressivament anà ascendint en aquest fins esdevenir, en la Baixa Època, una de les divinitats més populars assimilable als grans déus egipcis. Fou en el país del Nil on els fenicis el conegueren i l'integraren en el seu panteó, convertint-se en els màxims difusors de Bes per tot el Mediterrani (Padró 1978).

Aquest déu també arribà a les costes catalanes, on ha estat identificat en varis objectes localitzats a indrets diferents.

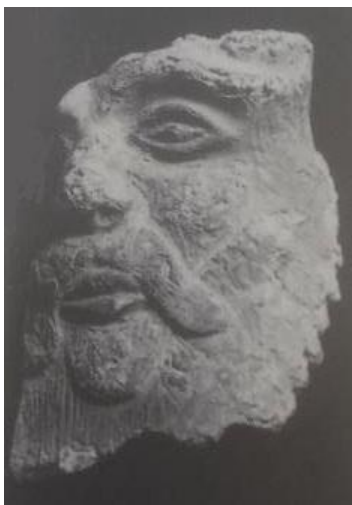

Fig. 44 Déu Bes trobat a la Creueta (Martín 1991, 36).

Probablement, la primera representació que es trobà d'aquesta divinitat en el territori de la Indigècia fou a l'*oppidum* de la Creueta, durant les excavacions que Francesc Riuró hi va realitzar entre els anys 1942 i 1945 (Martín 1991, 33 i 36).

La segona representació es localitzà l'any 1955 al Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Oliva 1955, 408-409).

La tercera representació de Bes que es descobrí fou en el solar de la Ciutadella de Roses l'1 d'abril de 1968 (Padró 1971-1972, 293).

Finalment, la darrera representació d'aquesta divinitat que s'ha descobert en aquest territori va ser localitzada l'any 1970 a l'est del Puig de Sant Andreu, en la zona anomenada Closa Batallera (Oliva 1970, 88; Oliva, 1971, 87).

En aquesta àrea també s'han excavat monedes on hi ha representat aquest déu i una arracada, localitzada a Puig Castellet, amb una possible representació d'aquesta divinitat, encara que no han estat incloses en aquest apartat.

Tot i aquest nombre de troballes, no hi ha cap estudi específic que les inclogui totes sinó que cada troballa té els seus propis articles.

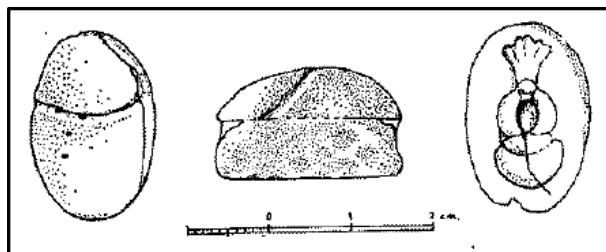
La informació que es posseeix del déu Bes de la Creueta és molt minsa, ja que aquest únicament ha estat mencionat per Aurora Martín (Martín 1991, 36; Martín 1994b, 105). Pel que fa al déu Bes de Roses, aquest té un article específic (Padró 1971-1972) i altres de caire més general (Padró 1976a; Padró 1976b). Finalment, les dues representacions trobades a Ullastret són les més citades i comentades, encara que no

tinguin cap treball monogràfic particular (Oliva 1955, 408-409; Oliva 1970, 88; Oliva 1971, 87; Padró 1976a, 23-24; Padró 1976b, 19 i 23; Padró 1978, 21; Pena 1986, 203; Miró 1990, 307; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 186). Aquestes darreres també apareixen en les diferents guies d'Ullastret (Martín 1977, 31-32; Martín 1980, 31-32; Martín 1997, 36).

3.2.2. Descripció de les peces

El déu Bes localitzat a la Creueta és una peça de bronze que havia estat niellada i que anava coberta per una capa de plata que pràcticament havia desaparegut quan va ser trobada (Martín 1991, 36; Martín 1994b, 105). En aquesta plaqueta de bronze es pot observar la meitat dreta de la cara del déu, on ressalta una poblada barba, un ull ametllat, un nas força petit i aplanat i una gran cella.

La representació de Bes descoberta a Roses estava ubicada sobre un escarabeu d'àmbar roig de 2,2 centímetres de llarg per 1,5 d'ampla i

1,3 d'alt. En el revers de la peça, molt desgastada, es pot apreciar una figura

Fig. 45 Escarabeu de Roses on hi ha la representació del déu Bes (Padró 1971-1972, 293).

corpulent, amb les cames encongides i amb un tocat que s'ha identificat amb el déu Bes (Padró 1971-1972, 293-294; Padró 1976a, 16).

Les dues representacions desenterrades al Puig de Sant Andreu d'Ullastret són dues estatuetes de terracota (Oliva 1955, 408; Oliva 1970, 88).

D'una banda, la figureta trobada l'any 1955 presentava restes de policromia vermella i blava i mesura 10 centímetres d'altura (Oliva 1955, 408). En ella, es pot observar la meitat superior dreta del cos del déu: Bes aixeca el seu braç dret, posseeix una frondosa barba i un tocat de plomes i sembla que tregui la llengua en una actitud grotesca.

De l'altra, la figureta de terracota excavada l'any 1970 mesura 8,8 centímetres d'altura. Aquesta estatueta és idèntica a l'anterior, encara que se li han conservat parts diferents (Padró 1976a, 24). Aquesta representació no té el plomall però, en canvi, posseeix bona part de la part inferior del cos menys la zona baixa de les cames.

Així doncs, podem observar el seu braç esquerra, doblegat i amb la mà sobre la panxa, i un faldellí posat a la cintura.

Segons Padró (1976a i 1976b), tant l'escarabeu com les figuretes d'Ullastret serien produccions pseudoegípcies que haurien arribat a la Indigècia a través dels grecs (1976b, 23) o del comerç púnic i ebusità (Pena 1986, 203; Miró 1990, 307; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 186).

Finalment, l'únic autor que ha datat les peces és Josep Padró. Segons aquest, les dues figuretes del Puig de Sant Andreu d'Ullastret datarien de la segona meitat del segle IV aC i l'escarabeu d'entre el segle IV i III aC (Padró 1971-1972, 294; Padró 1976a, 16 i 23-24).

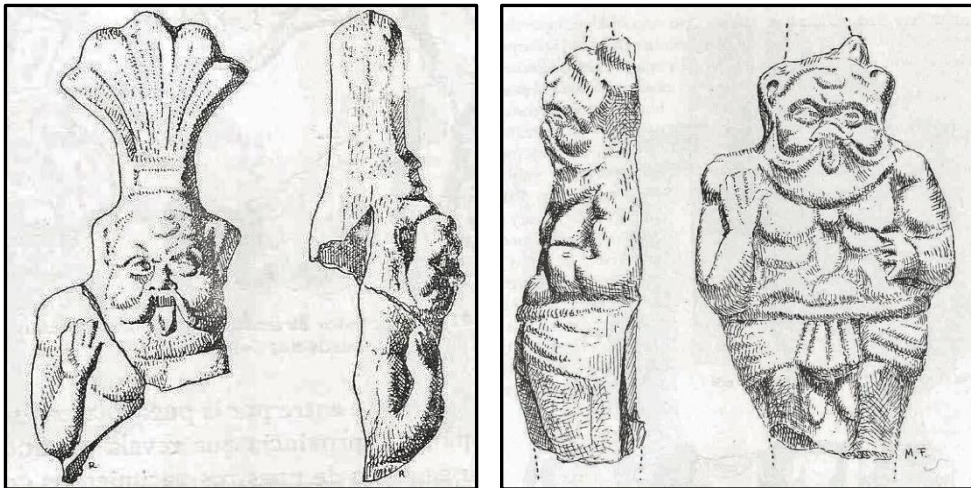

Fig. 46 Representacions de Bes localitzades al Puig de Sant Andreu, la de l'esquerra fou la que es localitzà el 1955, i la de la dreta la de 1970 (Oliva 1967, 64).

3.3. LES MÀSCARES D'ULLASTRET

3.3.1. Context i descobriment

Les màscares d'Ullastret són un conjunt de fragments de màscares de terracota que, per la seva ubicació i les seves característiques, s'han interpretat com a elements votius i religiosos (Pena 1986; Miró 1990).

El lot de màscares està format per, segons els autors, 23 fragments (Pena 1986) o per 29 fragments (Miró 1990; Ruiz de Arbulo 2002-2003). Possiblement, aquesta diferència en el nombre es deu a quines màscares s'han comptat com a votives, ja que Pena identifica únicament les trobades a l'acròpolis d'Ullastret (Pena 1986, 202) i no compta màscares d'altres zones com la trobada per Oliva al costat de la muralla sud-est (Oliva 1960, 372-373).

La totalitat d'aquestes màscares es descobriren durant les excavacions dirigides per Miquel Oliva que tingueren lloc a la dècada dels anys cinquanta. La majoria d'elles foren localitzades a l'àrea de l'acròpolis i, més concretament, dins la cisterna número 1 situada a l'est del temple C (Pena 1986, 202; Miró 1990, 305).

Tot i la importància d'aquesta troballa per entendre millor la religió ibèrica i els cultes que tenien lloc a Ullastret, no han estat objecte de cap treball monogràfic. Per aquest motiu, només es disposa, pel seu estudi, de les memòries de les excavacions

Fig. 47 Màscares localitzades per Miquel Oliva durant la dècada dels anys cinquanta (Oliva 1955, 407).

publicades per Miquel Oliva (Oliva 1955, 407; Oliva 1958, 325; Oliva 1959, 382-383; Oliva 1960, 372-373), de les breus mencions que surten a les guies d'Ullastret

(Martín 1977, 32; Martín 1980, 32; Martín 1997, 36), de l'article de Joaquín Ruiz de Arbulo (2002-2003, 186- 187), i dels articles més complets de Maria José Pena (1986) i de Maria Teresa Miró (1990).

3.3.2. Descripció de les peces

Les màscares de terracota d'Ullastret, fetes a partir d'un motlle i amb una pasta força depurada, són d'una tonalitat ataronjada i, en alguns casos, beix. La majoria d'elles han conservat restes de policromia, especialment de pintura blanca i blava (Pena 1986, 203; Miró 1990, 305).

Tot i que cap d'elles s'ha trobat completa, les seves mides anirien entre uns 11 o 12 centímetres d'alçada per 9 o 10 d'amplada i 1 de gruix (Miró 1990, 305). Tot i així, n'hi ha una que s'ha pogut reconstruir mitjançant tres fragments i que amida 15,5 centímetres d'altura (Oliva 1955, 407).

Pel que fa a la seva forma, la majoria d'elles té la part posterior plana i cap posseeix la part superior del cap (Pena 1986, 204; Ruiz de Arbulo 2002-2003, 186).

Fig. 48 Màscara on es pot apreciar un petit orifici a la part esquerra (Pena 1986, 203).

Les màscares no presenten forats ni als ulls ni a la boca, tret d'un cas que possiblement tenia la boca oberta. Alguns d'elles, però, posseeixen uns petits orificis a la zona de les orelles que possiblement servien per penjar-les (Pena 1986, 202-203; Miró 1990, 305).

Tant Maria José Pena com Maria Teresa Miró han dividit el conjunt de les màscares en tres grups, encara

que no coincideixen entre elles.

D'una banda, Pena ha dividit les màscares en: màscares masculines de tipus còmic, màscares que poden ser femenines o masculines i que posseeixen cabellera, i una màscara amb un fragment de banya que no és plana (Pena 1986, 203).

D'altra banda, Miró ha dividit les màscares en màscares idealitzades, màscares expressives i personatges mitològics (Miró 1990, 306).

Segons aquesta darrera autora, que és més extensa a l'hora de descriure les seves divisions, les màscares idealitzades, de les quals se'n conservarien sis, serien aquelles amb el rostre inexpressiu, que presenten faccions hel·lenístiques i en les quals no es

distingeix massa bé el sexe. Les màscares expressives, de les quals se'n conservarien quatre, serien aquelles que somriuen i que tenen arrugues marcades, cosa que els confereix faccions punitzants. Finalment, el grup de personatges mitològics estaria format per cinc màscares. D'aquestes cinc, tres serien Gorgones, un seria Aquelous o sinó i menys probablement un bucrani o una representació de Io, i la darrera seria un sàtir (Miró 1990, 306).

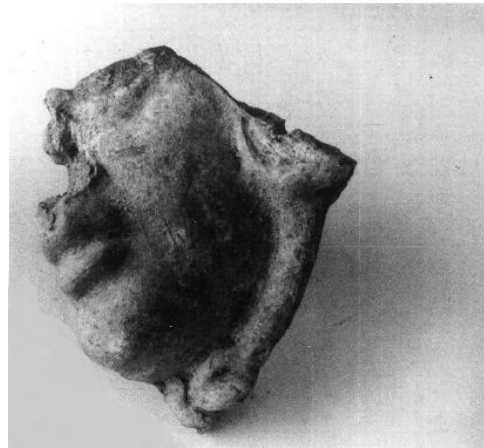

Fig. 49 Una de les Gorgones identificades per Teresa Miró (Miró 1990, 309).

Per la seva banda, Joaquín Ruiz de Arbulo no divideix les màscares en grups sinó que, únicament, exposa que es poden identificar un jove sàtir, una divinitat aquàtica tipus Aqueloo i dos caps femenins que poden ser identificats com a Gorgones (Ruiz de Arbulo 2002-2003, 186).

Pel que fa a la fabricació de les màscares, ambdues autores exposen que es podria tractar d'una producció local, encara que, el seu origen i la procedència dels seus prototips l'hauríem de buscar en el món colonial i, més concretament, en el món púnic i grec (Pena 1986, 203-204; Miró 1990, 305-307).

Finalment, les màscares han estat datades al voltant del segle III aC a partir del context arqueològic en què van ser trobades (Pena 1986, 203; Miró 1990, 305).

3.4. ELS “*THYMIATERIA*” O “*PEVETERS*”

3.4.1. Context i descobriment

Els “*thymiateria*” o “*peveters*” són una tipologia de terracotes que tenen forma de cap femení. Aquestes peces ceràmiques, que presenten una gran diversitat iconogràfica i tipològica, mostren un rostre femení, des de la base del coll fins a la part superior del cap, amb un càlat tapat per una plaqueta normalment perforada (Horn 2011, 31-64).

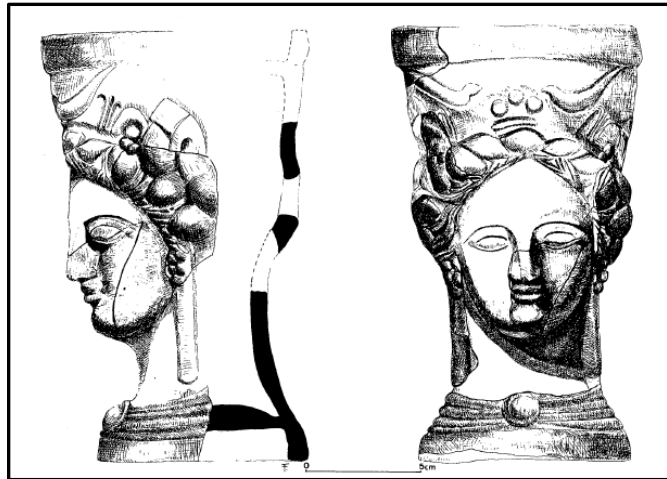
Aquest tipus de terracotes tradicionalment s’han conegut amb el nom de *thymiateria* o *peveters* per la funció que se’ls hi atribuïa com a cremadors de perfums i encens (Muñoz 1963). Tanmateix, darrerament s’ha qüestionat aquest ús (Pena 1987, 350-351), presentant-se noves hipòtesis que els presenten com a cernos (*kernos/kerchnos*) destinats a contenir les primícies de la recol·lecció (Ruiz de Arbulo 1994). Per aquest motiu, al llarg d’aquest apartat els anomenarem *peveters* per seguir la tradició historiogràfica, però els posarem entre cometes per ressaltar aquesta nova interpretació que, si es confirma, provocaria un canvi en la seva denominació.

En aquest punt, també és necessari fer una aclariment tipològic per tal de no confondre els “*peveters*” ni amb les tanagras ni amb les *protomai*. D’una banda, les tanagras són figuretes femenines drapejades que reben el nom de la necròpolis de Tanagra, on van ser trobades en gran nombre (Ruiz de Arbulo 1994, 159-160), i que, tot i trobar-se’n a la nostra zona d’estudi, no hem analitzat per tenir una menor presència. De l’altra, les *protomai* són màscares de terracota que només reproduïen la meitat anterior de la cara i les espatlles de figures femenines (Ruiz de Arbulo 2002-2003, 175).

Aclarida la denominació i diferenciats de les altres terracotes, cal passar a analitzar els “*peveters*” localitzats a la Indigècia.

Al territori que ens afecta, s’han trobat “*peveters*” a Empúries, al Puig de Sant Andreu d’Ullastret i als seus voltants, a Mas Castellar de Pontós i a Roses (Pena 1987, 355). D’entre aquests jaciments sobresurt Empúries amb set “*peveters*”, un dels quals està fragmentat (Pena 1986, 201), seguidament trobem Mas Castellar de Pontós amb sis “*peveters*”, la majoria d’ells fragmentats (Martín i Llanereras 1980, 153-155; Pons 2002, 382-383), Ullastret amb cinc (Pena 1987, 355; Martín i Llanereras 1980, 160) i un localitzat als seus entorns, concretament al camp d’en Gou-Gorg d’en Batlle (Martín et al. 2008, 177), i finalment un a Roses (Martín i Llanereras 1980, 161).

Tot i aquest alt nombre de “peveters” a les nostres terres, no hi ha cap estudi actualitzat que els relacioni tots. Tanmateix, tenim diverses publicacions que exposen l’evolució d’aquests tipus de terracota a l’occident del Mediterrani i que mencionen aquests jaciments (Muñoz 1963; Pena 1987; Pena 1991a; Pena 1991b; Ruiz de Arbulo 1994; Horn 2011), i publicacions que també tracten cada jaciment concret mencionant els seus “peveters”. D’aquesta manera, existeixen alguns estudis per Empúries (Pena 1986; Blech 1994) per Ullastret i la zona del seu voltant (Oliva 1955, 380-381; Oliva 1956, 328-329; Oliva 1959, 385; Martín *et al.* 2008, 177), per Mas Castellar de Pontós (Martín i Llaneras 1980; Pons 2002, 382-383) i de Roses només es disposa de la menció

que en fa Martín (Martín i Llaneras 1980).

Fig. 50 "Peveter" procedent del Puig de Sant Andreu (Martín i Llaneras 1980, 160).

3.4.2. Descripció de les peces

Els “peveters” de la Indigècia, tot i presentar algunes característiques singulars que els diferencien entre ells, tenen uns trets comuns.

Aquestes peces, que estan fetes a partir de dos motlles, mostren una cara femenina amb un vel i coronada per un càlat, que pot o no anar decorat amb espigues, fruits, flors o fulles. El rostre normalment està ornamentat amb arracades i, a la part inferior del coll, porta una túnica sovint agafada amb una fíbula central. La part posterior de les peces no posseeix decoració sinó que té un forat de ventilació per impedir que la peça exploti a causa dels gasos interns durant la cocció. La part superior del càlat sovint està tancada per un tapa circular lleugerament còncaua que en la majoria dels casos presenta uns o varis forats. Finalment, a la part inferior, els “peveters” poden estar oberts o tancats (Muñoz 1963, 9-10; Pena 1987, 350; Pena 1991b, 55; Ruiz de Arbulo 1994, 156).

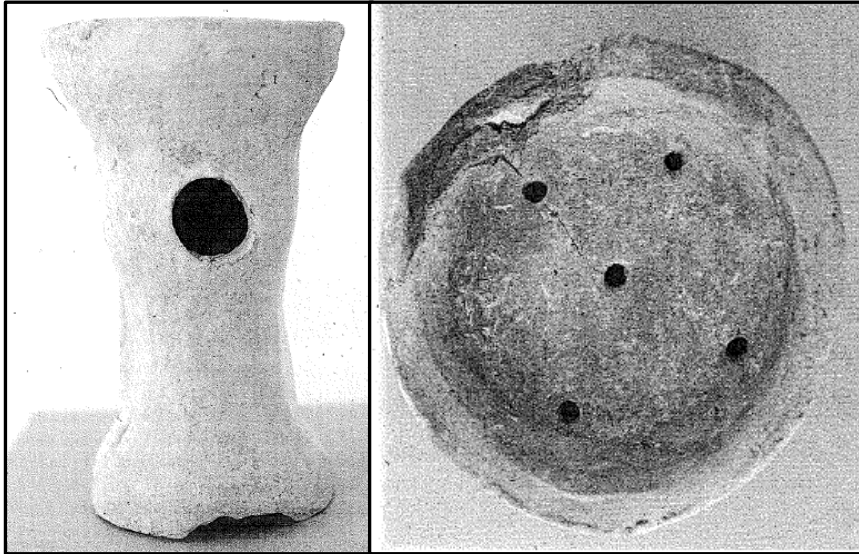

Fig. 51 "Peveters" on es pot observar la part posterior amb el forat de ventilació i la tanca superior amb cinc forats (Ruiz de Arbulo 1994, 157).

La majoria de mesures que disposem dels "peveters" són diferents a causa de la fragmentació de la majoria d'exemplars. No obstant això, dir

que el "peveter" més alt medeix

18,5 cm i és d'Empúries, encara que la majoria estiguin entre els 17 i els 13 cm (Muñoz 1963, 12-16; Martín i Llavaneras 1980).

Pel que fa a la seva coloració, possiblement tots els "peveters" estaven pintats amb una àmplia gamma cromàtica. De fet, així ho demostren alguns exemplars on aquesta encara s'ha conservat com passa en un cas d'Ullastret en què es pot apreciar color vermell pels llavis i parts de la cara i color negre pels ulls (Oliva 1955, 380).

Les diferències decoratives i iconogràfiques provocaren que alguns autors dividissin els "peveters" en diverses tipologies o grups.

La primera autora en fer-ho fou Ana María Muñoz, qui va crear sis grups: tipus A, tipus B, tipus C, tipus D, tipus E i tipus F (encara que dels dos darreres pràcticament no en diu res) (Muñoz 1963, 32-36). Seguidament, María José Pena, en veure les mancances d'aquestes primeres tipologies, les va actualitzar amb els grups tipus I, tipus II, tipus III i tipus IV (Pena 1991a, 1111). Finalment, Frédérique Horn ha estat l'última autor en realitzar una tipologia general creant cinc grups segons la presència o no d'alerons i segons la decoració o no del càlat (Horn 2011, 35). D'aquestes tipologies, la majoria de "peveters" de la Indigècia pertanyen al tipus A de Muñoz, encara que n'hi ha alguns que els podríem posar al tipus D (Martín i Llavaneras 1980, 159-161).

El rostre femení dels "peveters" ha estat interpretat i s'ha identificat amb diverses divinitats com ara Demèter, Coré, Tanit o Ceres (Muñoz 1963, 37; Ruiz de Arbulo 1994,

160). Tanmateix, per la procedència que tradicionalment se'ls hi ha atribuït, és la deessa Demèter, la que pren més força entre aquestes divinitats.

De fet, la procedència i origen d'aquestes peces és un debat obert. La majoria d'autors els hi veuen un origen sicilià, del món magno-grec, encara que no neguen les influències púniques (Muñoz 1963, 41-44; Pena 1991a, 1113). Per contra, Ruiz de Arbulo proposa un origen cartaginès després que aquest poble adoptés els cultes a Demèter i Coré a inicis del segle IV aC (Ruiz de Arbulo 1994).

Tot i aquest origen no massa clar dels prototips, sembla ser que la majoria de "peveters" foren de producció local (Pena 1991a, 1111 i 1116). En aquest sentit, és interessant el motlle trobat a Roses que, si bé no és d'un "peveter", mostra aquest tipus de producció (Martín 1978).

Finalment, la cronologia de la majoria d'aquests "peveters" s'ha fet en base al context arqueològic en què han estat trobats, encara que en alguns casos no es conegui massa bé les circumstàncies de com van ser trobats. D'aquesta manera, pels "peveters" de la Indigència tenim una cronologia que va entre la meitat del segle IV aC fins el segle II aC (Pena 1991b, 56).

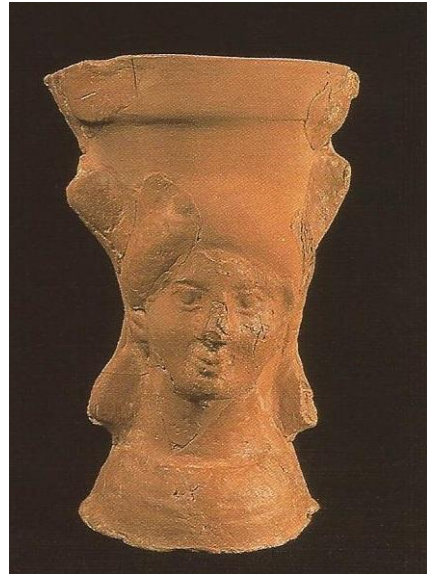

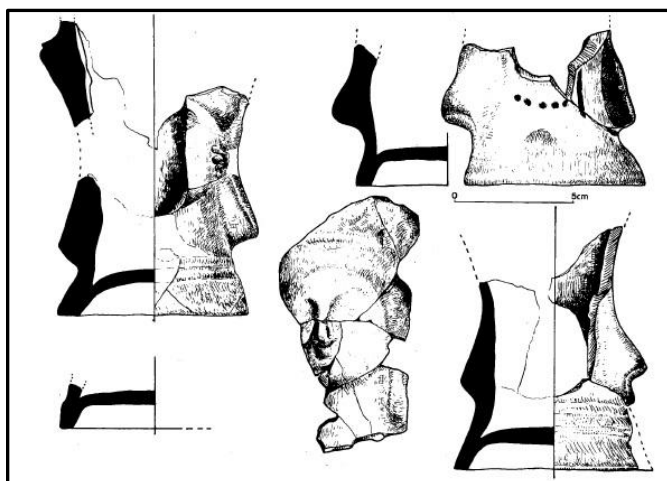
Fig. 52 Fotografia d'un peveter recuperat a la sitja 28 de Mas Castellar de Pontós, un cop restaurat (Buxó, Pons i Vargas 1998, 76).

4. LES SITGES VOTIVES

Les sitges són unes estructures excavades en el subsòl amb la funció primària de conservar els cereals (Pons *et al.* 1998b, 64). Tanmateix, quan el gra que contenien ha estat buidat, les sitges esdevenen un espai buit susceptible de ser reutilitzat amb aportacions antròpiques que li donen un nou ús, un ús secundari (Pons 1997, 84). Aquests posteriors obliteracions, la majoria de les quals es feien de cop (Pons 2002, 541), podien tenir naturaleses heterogènies i perseguir funcions diverses (Pons *et al.* 1998b, 65).

D'aquestes funcions diverses, destaquen pel tema que ens ocupa les sitges amb amortitzacions organitzades i voluntàries, les quals posseeixen un conjunt d'objectes dipositats en el seu interior que busquen una funció concreta relacionada amb el culte, la religió i altres aspectes simbòlics.

De fosses amb ofrenes al territori de la Indigècia s'han localitzat, segons algunes hipòtesis, la sitja 101 de Mas Castellar, que analitzarem seguidament, i la sitja 28, també d'aquest jaciment. Aquesta darrera sitja, la 28, posseïa fragments de 5

peveters o cernos, restes de vaixel·la de luxe i un conjunt de 7

Fig. 53 Alguns dels fragments de "peveters" recuperats a la sitja 28 de Mas Castellar de Pontós (Martín i Llaveneras 1980, 154).

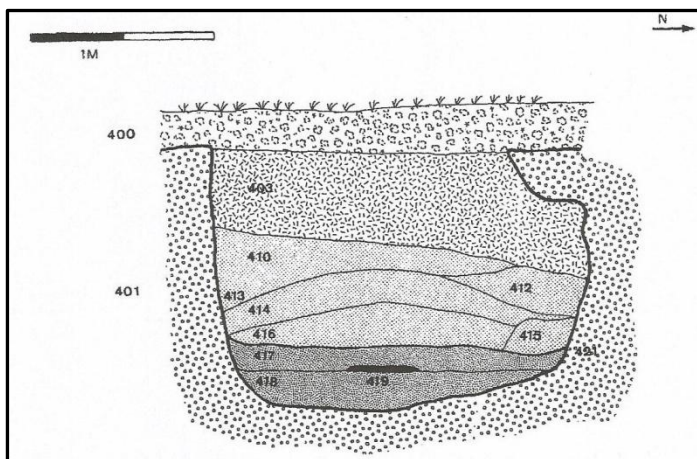
ungüentaris (Martín i Llaveneras 1980; Pons 2002, 545).

També són interessants la sitja 26 i la fossa 362, ambdues a Mas Castellar de Pontós. D'una banda, la sitja 26, ubicada al Camp de Baix, posseïa un fogar i, al voltant, fragments de ceràmica i de restes d'animals que mostraven les deixalles d'un possible banquet festiu (Pons 2002, 543-545). D'altra banda, la fossa 362 es trobava en el Camp de Dalt, dins el poblat fortificat. Aquesta fossa, que correspon a la fase d'abandó del poblat i que posseeix una cronologia de mitjans del segle IV aC (375-325 aC), presentava un seguit de materials que fan pensar en un banquet o àpat excepcional

organitzat pel gremi dels ferrers (Pons i Garcia 2008). De totes aquestes sitges ens centrarem en la 101.

4.1. LA SITJA 101

La sitja 101 fou descoberta i excavada l'any 1992 a l'extrem est del Camp de Dalt de

Mas Castellar de Pontós. Morfològicament, la sitja presentava una boca circular amb un diàmetre de 1,44 metres i una alçada, tot i tenir la part superior escapçada, de 1,70 metres. La seva capacitat era de 2700 m³ (Pons 1997, 84; Pons i Rovira 1997, 5).

Fig. 54 Secció de la sitja 101 (Pons 1997, 85).

Aquesta sitja, després de perdre la seva funció primària d'emmagatzematge de cereals, fou reomplerta, amb deixalles ceràmiques i culinàries, al voltant del tercer quart del segle III aC. Tanmateix, en un moment entre l'any 210 i el 190 aC, la sitja fou parcialment buidada intencionadament per, seguidament, dipositar-hi un conjunt d'objectes amb una funció totalment diferent als abocats en la primera obliteració (Pons 2002, 543).

Així doncs, dintre aquest nou lot d'objectes, que foren col·locats molt delicadament perquè no es trenquessin, trobem peces ceràmiques, objectes de ferro i de bronze.

Entre les peces ceràmiques hi havia nou àmfores grecoitàliques, algunes de les quals es conservaven

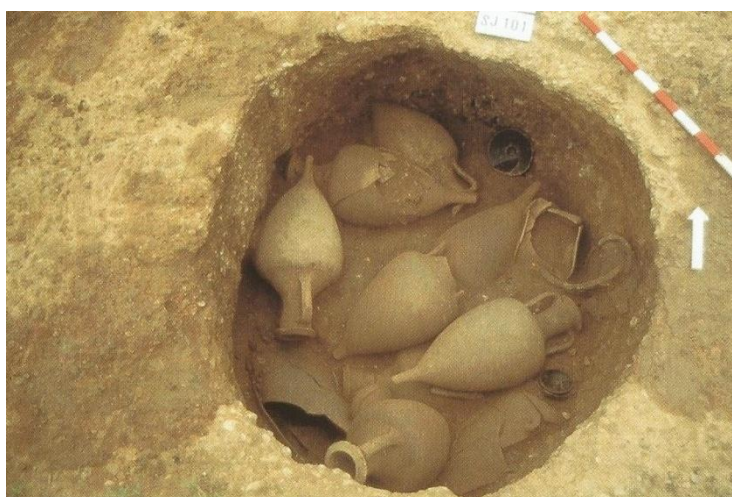

Fig. 55 Fotografia de la sitja 101 on es poden veure diferents àmfores dipositades acuradament (Buxó, Pons i Vargas 1998, 59).

completes, quatre àmfores ibèriques, un *kálathos* pintat, un *askos*, un unguentari, i un plat de peix i dos bols de vernís negre de campaniana A.

Entre els objectes de ferro, destacaven les eines agrícoles, moltes de les quals estaven en perfecte estat. Les eines d'aquest tipus que es trobaren foren dues arpelles, quatre fragments de serra, dues falçs, tres podalls i dues destrals-picoletes. De ferro també hi havia alguns estris artesanals, domèstics i personals com un enformador⁴, dos ganivets, un ratllador, una clau de porta i varis claus de construcció. Entre els objectes de bronze trobem un torques amb tija retorçada, una fíbula amb anella, una anella, un ham, una arracada i un botó. Finalment, també hi havia alguns objectes de terrissa com una tortera i vàries peces discoïdals (Pons 1997, 85; Pons i Rovira 1997, 15-54; Buxó, Pons i Vargas 1998, 58-59; Pons 2002, 542-543).

Prèviament a la deposició d'aquests elements i sobre els sediments del primer reompliment, s'encengué un foc. Aquesta llar lenticular, que deixà una marca circular i centrada, fou encesa amb fusta d'avet, roure i pi roig, i entre les cendres es trobà un fragment de pinyó d'oliva i un gra de blat (Pons 1997, 86; Pons 2002, 542).

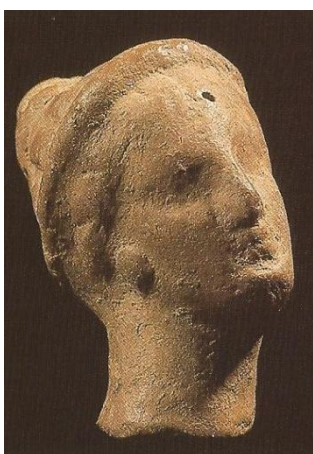

Fig. 56 Cap femení de terracota trobat a l'interior de la sitja 101 (Buxó, Pons i Vargas 1998, 77).

Entre aquestes cendres, també es localitzà, entre altres objectes abans esmentats, un cap femení de terracota (Pons 1997, 86; Pons i Rovira 1997, 26; Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998, 63; Pons 2002, 382).

Tots aquests elements singulars han provocat que la sitja 101 posseeixi una àmplia bibliografia dedicada a ella o que s'hi refereix (Adroher, Pons i Ruiz de Arbulo 1993; Pons 1993; Pons 1997; Buxó, Pons i Vargas 1998; Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998; Pons *et al.* 1998b; Pons 2002). Tanmateix, si cal destacar un treball sobre l'estudi d'aquesta sitja és el de Pons

i Rovira (1997).

Finalment, tots aquests objectes i la seva col·locació pensada i acurada, a part de donar pas a vàries publicacions, han fet plantejar la funció i el significat d'aquesta sitja i el seu reompliment.

⁴ Eina de fuster, d'ebenista i de torner, consistent en una làmina rectangular de ferro acerat tallant en un dels seus caps i unida per l'altre a un mànec de fusta.

La presència de les eines agrícoles, de les restes vegetals cremades i del cap femení de terracota han portat a pensar en un culte dedicat a una divinitat femenina relacionada amb l'agricultura (Pons 1997, 86; Pons i Rovira 1997, 60; Pons 2002, 543). No obstant això, en ser un dipòsit d'ofrenes vinculat a una fossa també s'ha relacionat amb un culte ctònic lligat a la terra i a les divinitats subterrànies i infernals, motiu pel qual s'ha associat amb el cicle hel·lènic de Demèter i Core-Persèfone (Pons *et al.* 1998b, 76). A més d'aquestes interpretacions, alguns autors han anat més enllà i han dotat als objectes d'un ús simbòlic. D'aquesta manera, els útils metàl·lics haurien representat la transformació del territori, la vaixella els diferents usos de la vida quotidiana, i les àmfores els productes consumits durant el festeig que s'hauria celebrat en relació a aquesta deposició. En aquest cas, la clau de porta hauria sigut un símbol del poder diví sobre les coses (Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998, 63).

5. EL MÓN DE LA MORT

5.1. LES NECRÒPOLIS IBÈRIQUES A LA INDIGÈCIA

5.1.1. El context català

La informació de què es disposa a Catalunya sobre les necròpolis ibèriques és minsa i parcial. Aquesta manca de coneixements es deu al fet que, a diferència d'altres zones peninsulars, Catalunya posseeix un reduït nombre de jaciments funeraris d'aquest període (Sanmartí 1992, 77-78; Martín 1994a, 12; García i Zamora 2005, 955).

De fet, així ho mostra l'estudi de Joan Sanmartí (1992) on l'autor senyalà un total de 13 jaciments d'aquest tipus per tot Catalunya. Encara que en aquesta publicació hi faltaven jaciments com la necròpolis del Pla de l'Horta de Sarrià de Ter, la manca de troballes d'aquesta tipologia en els darrers anys comporta que el nombre actual de necròpolis ibèriques no sigui molt més alt que el proposat per Sanmartí. Des de l'excavació l'any 1986 de la necròpolis del Turó dels Dos Pins de Cabrera de Mar, són poques les troballes que s'han realitzat (García i Zamora 2005, 955).

A aquesta falta de jaciments, s'hi suma una sèrie de factors que dificulten enormement una millor comprensió del món funerari ibèric i dels seus rituals d'enterrament.

El primer factor que incideix negativament en la comprensió del món funerari és la dificultat de documentar els aspectes religiosos a través dels materials arqueològics, i d'interpretar i comprendre, a partir d'aquests, el món de les creences i els seus rituals (Rafel 1985, 13; Martín 1994a, 12).

El segon factor és l'estat de conservació dels pocs jaciments descoberts. La majoria de necròpolis s'han localitzat molt malmeses a causa de l'erosió natural, dels treballs agrícoles, d'espols antics i moderns, i de moviments de terres. Tots aquests elements pogueren destruir les necròpolis i deixar-les en el mal estat actual a causa, bàsicament, de la pràctica inexistència d'estructures de protecció dels enterraments, la qual cosa, a part de permetre el seu deteriorament, ha provocat que sigui més difícil detectar-les i localitzar-les (Sanmartí 1992, 78; Martín 1994a, 12).

Finalment, el tercer factor o la tercera problemàtica amb que ens trobem és la manera com varen ser excavades aquestes necròpolis. La majoria d'elles foren descobertes i excavades ja fa anys seguint un mètode d'excavació que aportà poques dades (Rafel 1985, 13).

Malgrat tot, a dia d'avui disposem de varis treballs i estudis que donen una visió general del món funerari ibèric i dels seus rituals a Catalunya, i que ajuden aclarir, tot i que no a solucionar, els interrogants plantejats (Rafel 1985; Sanmartí 1992; Sanmartí 1995; Campillo i Agustí 2005; García i Zamora 2005).

5.1.2. El context indigeta

La Indigècia no és una excepció en el context català i, com la resta de territori, té un reduït nombre de necròpolis ibèriques respecte al nombre d'assentaments. Tot i així, la regió indigeta és una dels poques zones on s'han localitzat necròpolis ibèriques de quasi totes les etapes d'aquesta cultura. D'aquesta manera, pel període Pre-ibèric trobem les necròpolis d'Agullana i Anglès; pel període de l'Ibèric Antic trobem la necròpolis de Peralada⁵, la del Pla de l'Horta a Sarrià de Ter i la de la Muralla Nord-Est d'Empúries; pel període de l'Ibèric Ple disposem de la necròpolis del Puig de Serra a Serra de Daró (Martín 1994a, 15-16).

També cal esmentar dues esteles funeràries que es recuperaren a Sant Sebastià de la Guarda fora del seu context arqueològic original. Aquestes esteles, anomenades estela 1 i estela 2, foren localitzades, respectivament, el 1975 i el 1983. Ambdues presenten dues fileres de llances i, per la seva temàtica, s'han atribuït al grup baixaragonès. Tot i la manca d'elements materials per datar-les, les seves similituds amb altres esteles han portat a donar-los-hi una cronologia d'entre mitjans del segle II aC i principis del segle I aC (Riera 2013, 43-51).

Pel que fa a la investigació de les necròpolis ibèriques de la Indigècia i deixant de banda els estudis de Catalunya on aquestes també surten citades, només disposem d'un article de síntesi que les tracti totes (Martín 1994a), doncs la majoria d'autors únicament s'han centrat en un jaciment concret.

Fig. 57 Esteles funeràries recuperades a Sant Sebastià de la Guarda (Riera 2013, 45).

⁵ La necròpolis de Peralada ha estat datada en diferents períodes segons diferents publicacions (Pons 1984, 24; Sanmartí 1992, 88). Tanmateix, nosaltres la col·loquem en l'Ibèric Antic seguint la publicació de Martín (1994a, 15) per tal de col·locar-la dins els marc cronològic que estudiem i analitzar les poques dades que d'ella es disposen.

5.1.3. La necròpolis del Pla de l'Horta, Sarrià de Ter

5.1.3.1. Situació i historiografia

La necròpolis del Pla de l'Horta està situada dins el terme municipal de Sarrià de Ter i, més concretament, a la zona plana de l'oest del riu Ter, sota la vil·la romana del mateix nom (Martín 1994b, 93).

La necròpolis fou descoberta l'any 1971 arran de l'obertura d'unes rases de desguàs al costat sud-est de la vil·la, en una zona perifèrica d'aquesta. Les restes varen ser trobades dins una d'aquestes rases per Miquel Oliva i Mercè Ferré, els quals estaven excavant la vil·la romana (Martín 1991, 33-34;

Martín 1994a, 12; Martín 1994b, 93).

En relació amb aquesta troballa, s'han publicat tres articles on la necròpolis del Pla de l'Horta surt citada i breument explicada (Martín 1991, 33-34; Martín 1994a, 12-13; Martín 1994b, 93-99). Tanmateix, dir que el darrer d'aquests tres és el més complet i el que aporta més informació i dades.

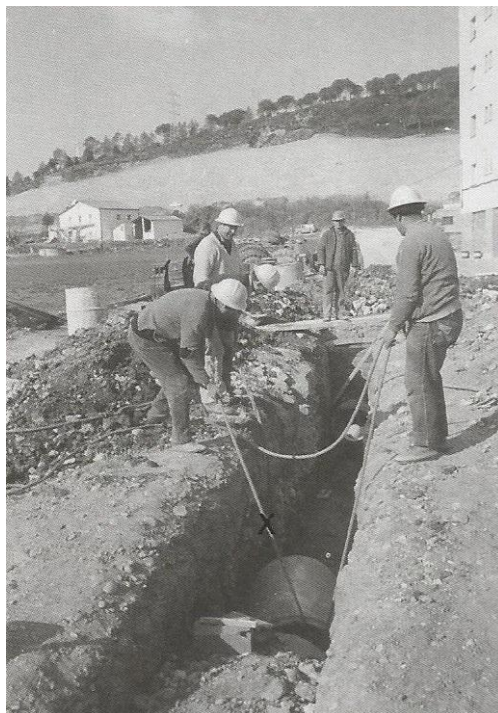

Fig. 58 Fotografia de la rasa de desguàs oberta l'any 1971 (Palahí i Nolla 2013, 66).

5.1.3.2. La necròpolis

La necròpolis i els seus materials, coberts per cendres i malmesos per la màquina que realitzava les obres, foren trobats al llarg d'una rasa de 7 m, a 1,30 m per sota del sòl actual i a 20 cm de la preparació d'un paviment d'*opus signinum*, la qual cosa mostra que possiblement ja havien estat afectats durant la construcció de la vil·la en època antiga (Martín 1994b, 93).

Les circumstàncies en que es va dur a terme la troballa provocaren que només es recollissin els objectes visibles, que únicament es fes un dibuix d'un croquis estratigràfic i que ni es determinés la disposició exacta de les restes ni es documentessin possibles estructures funeràries (Martín 1994b, 93).

Les restes trobades són, bàsicament, peces ceràmiques entre les quals destaquen dues tipologies concretes d'urnes: les urnes d'orelletes i les urnes de peu alt. Tot i així, hi havia altres fragments ceràmics com ara una possible àmfora i un vas fet a mà (Martín 1994a, 12-13; Martín 1994b, 93).

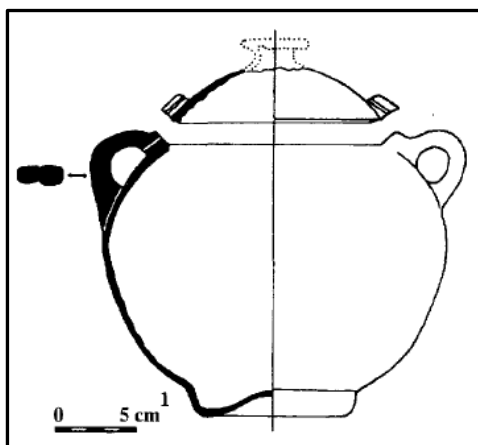

Fig. 59 Urna d'orelletes localitzada a la necròpolis del Pla de l'Horta (Martín 1994b, 96).

Entre les dues tipologies d'urnes, trobem tres urnes d'orelletes i dues urnes de peu alt.

Les urnes d'orelletes foren usades habitualment com a urnes cineràries en les necròpolis de l'Ibèric Antic de la zona catalana i del sud-est francès (Martín 1994b, 97). Una d'elles era l'única que tenia restes humanes incinerades en

el seu interior i una altra, d'aquest mateix tipus, posseïa decoració pintada de color marró (Martín 1991, 34; Martín 1994a, 13; Martín 1994b, 93-95).

Pel que fa a les urnes de peu alt fetes a torn, reproduïen models de les primeres necròpolis de l'Edat del Ferro i també foren utilitzades sovint a la zona del nord-est català i del sud-est francès (Martín 1994b, 98). Les dues que es localitzaren en aquesta necròpolis eren de pastes diferents. Una era de pasta clara, amb decoracions de pintura marró, i posseïa un plaqueta de bronze d'un objecte indeterminat al seu interior. L'altra era de pasta dura i grisa (Martín 1991, 34; Martín 1994a, 13; Martín 1994b, 95).

A part d'aquesta plaqueta i proper a la urna amb restes humanes, es va trobar un fragment de ferro que pertanyia a una fulla d'espasa (Martín 1994a, 13; Martín 1994b, 95).

Les restes òssies localitzades estaven cremades, la qual cosa indica que es tracta d'una necròpolis d'incineració (Martín 1994b, 97).

L'estat en que foren trobades mostra que els ossos van ser cremats a altes temperatures i posteriorment triturats, la qual cosa ha impedit determinar-ne ni el sexe ni l'edat. A més, la manca de cendres dintre l'urna, indica que practicaven la *lavatio*, tal com era habitual en aquella època. En aquest sentit, la quantitat de carbons i cendres que s'han trobat en els nivells de la necròpolis mostra que possiblement les

restes de la pira funerària s'abocaren per sobre les urnes (Rafel 1985, 22; Martín 1994b, 97).

L'única troballa d'una urna amb restes òssies no permet saber si cada urna anava associada a un enterrament del qual s'han perdut les restes humanes, o, si per contra, les urnes formaven part del conjunt funerari d'un únic enterrament (Martín 1994a, 13; Martín 1994b, 97).

5.1.3.3. Cronologia

La tipologia d'urnes trobades, usades durant un llarg període de temps, i la manca de materials d'importació dificulten enormement donar una cronologia absoluta a la necròpolis. Tot i així, la comparació dels materials amb altres jaciments propers, com per exemple la necròpolis de Santa Perpètua de Mogoda, permet donar una datació posterior al 540 aC. Per tant, es pot dir que la necròpolis del Pla de l'Horta dataria d'entre el 540/530 aC i els primers anys del segle V aC (Martín 1991, 34; Martín 1994a, 13; Martín 1994b, 99).

5.1.4. La necròpolis de Peralada

5.1.4.1. Situació i historiografia

La necròpolis de Peralada estava situada en els jardins del castell d'aquesta població. Aquesta necròpolis es descobrí a finals del segle XIX, quan s'executaren unes obres per arranjar els jardins del castell. Tot i que els materials que es van localitzar es conservaren, la necròpolis es destruí, motiu pel qual posseïm molta poca informació sobre aquest jaciment (Bosch Gimpera 1923, 590; Sanmartí 1995, 88).

Aquesta manca de dades ha provocat que hi hagi pocs estudis sobre aquesta necròpolis. Únicament es disposa del estudis de Bosch Gimpera, d'Enriqueta Pons i de Joan Sanmartí, qui es basa en les investigacions d'aquests darrers autors (Bosch Gimpera 1923; Pons i Vila 1975-1977; Sanmartí 1992). També cal mencionar que en altres estudis Pons ha tractat elements d'aquesta necròpolis (Pons 1978; Pons 1984).

5.1.4.2. La necròpolis

Les circumstàncies del descobriment i el període en què es descobrí provoquen que actualment no sapiguem pràcticament res de les característiques d'aquesta necròpolis. De fet, desconeixem la distribució espacial del cementiri i quantes tombes hi havia, i únicament disposem del material que s'ha conservat en el castell de Peralada per intuir com era aquest i per donar-li una datació (Bosch Gimpera 1923, 590).

Pel que fa aquest material, sobresurten les ceràmiques, entre les quals no hi havia importacions, i els elements de ferro i bronze. Els elements de ferro destaquen pel gran nombre d'armes, ja que es trobaren varies fulles d'espasa, puntes de llança i algun *soliferrum*. Pel que fa als materials de bronze, són els típics que es troben en aquest període en aquesta tipologia de jaciments. D'aquesta manera, bàsicament trobem fíbules i sivelles de cinturó (Bosch Gimpera 1923, 590-592; Sanmartí 1992, 88).

Fig. 60 Fragment d'una Espasa recuperada a la necròpolis (Bosch Gimpera 1923, 590).

5.1.4.3. Cronologia

L'anàlisi dels elements metàl·lics ha permès datar aquesta necròpolis, encara que les datacions siguin diferents segons els diversos autors. Segons Bosch Gimpera, aquesta necròpolis dataria de la segona Edat del Ferro, és a dir, del voltant del segle IV aC (Bosch Gimpera 1923, 592). Enriqueta Pons li atribuï una cronologia més antiga, datant-la a la primera Edat del Ferro (Pons 1984, 24). Finalment, Sanmartí, basant-se en els estudis d'aquests dos, li donà una datació d'entre finals del segle VII aC fins a principis del segle V aC, encara que assenyalà que la majoria dels objectes dataven de després del 550 aC (Sanmartí 1992, 88).

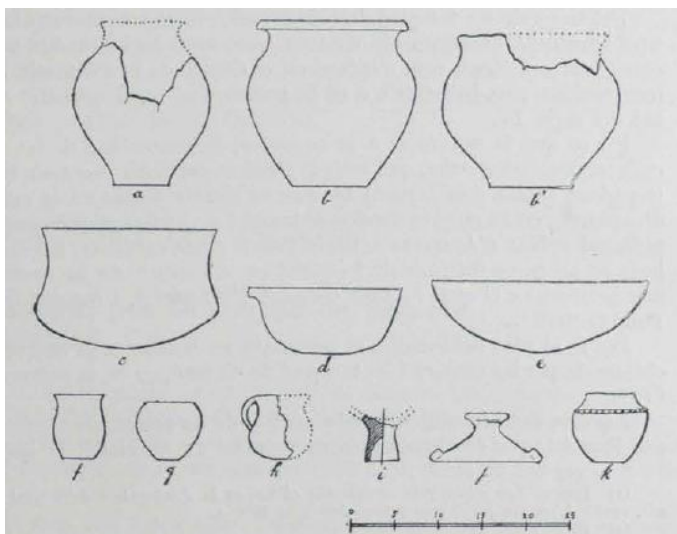

Fig. 61 Part de la ceràmica recuperada a la necròpolis (Bosch Gimpera 1923, 591).

5.1.5. La necròpolis del Puig de Serra, Serra de Daró

5.1.5.1. Situació i historiografia

La necròpolis del Puig de Serra es troba ubicada al sud-oest de Serra de Daró i, més concretament, en el turó del Puig de Serra, el qual li donà el nom (Martín 1983, 93; Martín i Genís 1993, 5; Martín 2008, 251).

El Puig de Serra, ubicat dins el terme municipal de Serra de Daró, forma part dels petits turons compresos entre el costat dret del riu Daró i el costat oest de l'antic estany d'Ullastret. El turó té forma allargada, amb una amplada d'est a oest d'entre 200 i 300 metres i amb una allargada de nord a sud del voltant d'un quilòmetre (Martín 1983, 93; Martín i Genís 1993, 5; Martín 2008, 251). El puig presenta una altura màxima de 32 m.s.n.m., amb un relleu suau per les bandes oest i sud i més abrupta pel nord i l'est (Martín i Genís 1993, 5, 7; Martín 2008, 251).

La zona septentrional del turó, anomenada també Puig de la Roqueta, és de propietat comunal, motiu pel qual s'ha usat habitualment per extreure'n terres per a obres públiques.

L'any 1982, arran d'una extracció de terres per a la canalització del riu, quedaren al descobert restes arqueològiques importants (Martín 1983, 93; Martín i Genís 1993, 5-6; Martín 1994a, 13), les quals mostraren l'existència de jaciments arqueològics al turó (Martín 2008, 251).

El descobridor fou Joan Sánchez, col·laborador del Museu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, qui comunicà la troballa a Lluís Esteva, director del museu. Aquest, per la seva banda, informà de la descoberta al Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, la qual cosa permeté, amb el permís del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, el consentiment de l'Ajuntament de Serra de Daró i l'ajuda econòmica de la Diputació de Girona, iniciar les excavacions arqueològiques aquell mateix any (Martín 1983, 93; Martín i Genís 1993, 6 i 8).

Els treballs arqueològics, duts a terme pel Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, deixaren al descobert múltiples jaciments d'època ibèrica. D'una banda, van mostrar la presència d'una zona d'hàbitat de l'Ibèric Antic, amb restes de cabanes datades entre mitjans del segle VI i mitjans del segle V aC (Martín 1983, 95; Martín i

Genís 1993, 8-10; Martín 2008, 251-252). De l'altra, deixaren al descobert la necròpolis d'incineració del Puig de Serra, datada en l'Ibèric Ple.

Com ja s'ha dit, les intervencions arqueològiques s'iniciaren el 1982 i van tenir lloc durant els mesos d'abril, maig i juny (Martín 1983, 93). Posteriorment a aquesta primera campanya, se'n van realitzar quatre més, fins a finalitzar la darrera el 1986. Paral·lelament a aquestes cinc intervencions, es dugué a terme una prospecció sistemàtica de tota la part alta del turó, identificant els dos jaciments abans mencionats (Martín i Genís 1993, 8; Martín 2008, 251).

Arran d'aquestes excavacions, es publicaren varis articles i estudis sobre la necròpolis (Martín 1983; Sanmartí 1992, 92-94; Campillo i Agustí 1993; Martín i Genís 1993; Martín 1994a, 13-14; Sanmartí 1995, 92-96) i sobre aspectes concrets d'ella com ara estudis de la tomba 80, la més rica de la necròpolis (Martín 2000b; Martín 2008).

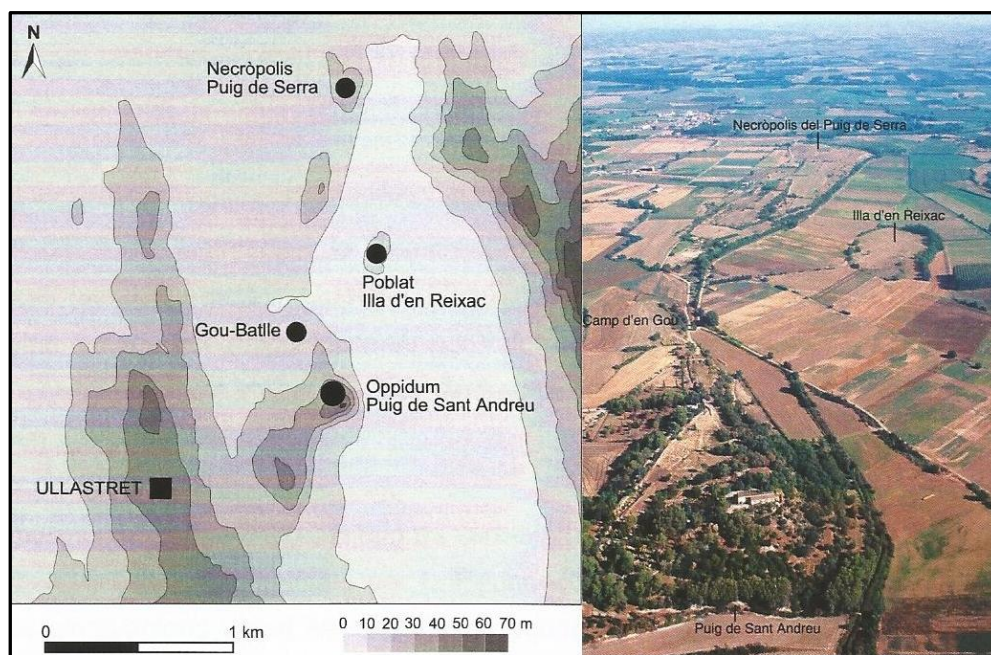

Fig. 62 Situació de la necròpolis del Puig de Serra respecte els jaciments més propers (Codina 2006, 9).

5.1.5.2. La necròpolis

La necròpolis ibèrica del Puig de Serra es troba a la part nord del turó i dista, aproximadament, uns 700 metres de l'Illa d'en Reixac i un quilòmetre del Puig de Sant Andreu, amb el qual està connectada a través del camí d'Empúries (Martín 1983, 93; Martín i Genís 1993, 7; Sanmartí 1995, 92; Martín 2008, 253)⁶. En un primer moment

⁶ Les distàncies són diferents segons els diversos autors.

aquesta es va relacionar amb l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu (Martín 1983, 94; Sanmartí 1992, 93), però avui es creu que més aviat estaria relacionada amb l'Illa d'en Reixac (Martín i Genís 1993, 46).

La necròpolis posseïa un total de 87 enterraments, encara que la majoria d'aquests es trobaven en força mal estat de conservació a causa de les extraccions de terres, de la manca d'estructures de protecció i dels espolis antics i moderns (Martín 1994a, 12-16; Martín 2008, 255).

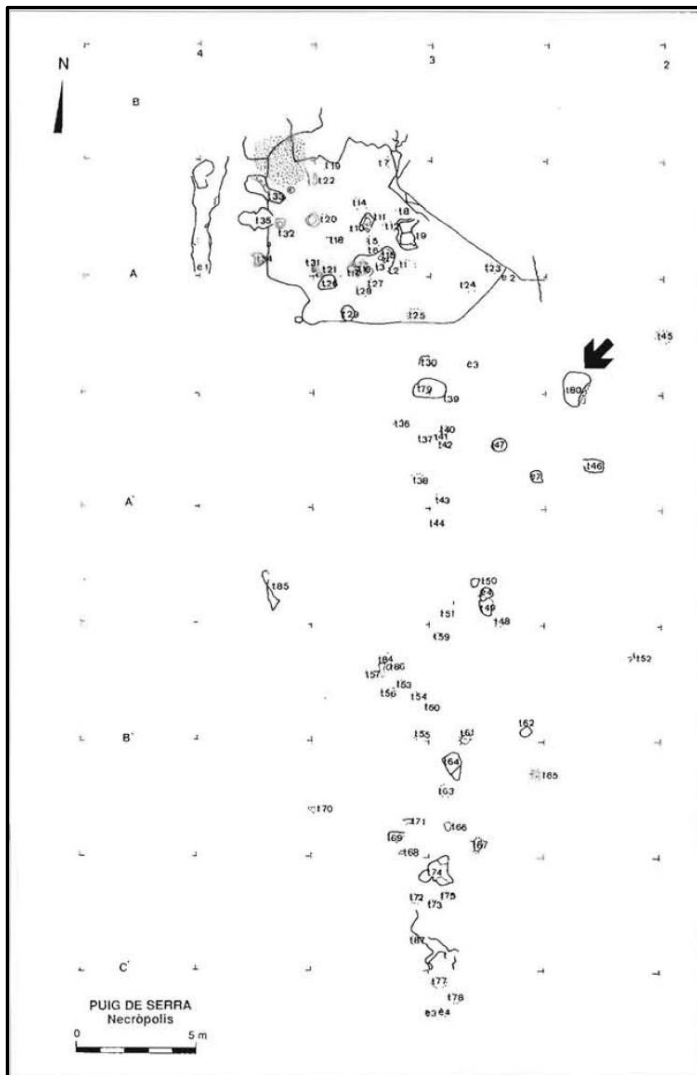

Fig. 63 Distribució de les tombes de la necròpolis amb la tomba nº 80 senyalitzada (Martín 2008, 254).

La superfície amb indicis d'enterraments era de 570 m² (Martín i Genís 1993, 16; Martín 1994a, 13; Martín 2008, 255). Tot i així, la majoria dels enterraments es trobaren en un espai de 35 m de llarg per 10-12 m d'amplada (Martín i Genís 1993, 16; Martín 1994a, 13). Dintre d'aquest àrea, trenta-quatre enterraments es van localitzar en una zona de 55 m², a la part septentrional de la necròpolis. Aquest grup funerari estava delimitat al nord i nord-est pel retall abrupte de la roca, a l'oest per una rasa poc profunda tallada a

la roca que feia 5 m de longitud en sentit nord-sud i entre 50 i

120 cm d'amplada, i al sud-oest i sud-est per ofrenes d'animals. Associat a aquest grup i en el seu angle nord-oest, és possible que hi haguessin restes d'un banquet funerari (*silicernium*) (Martín i Genís 1993, 17; Martín 2008, 255). A part de la col·locació especial d'aquest grup d'enterraments, la resta de sepultures no tenen cap distribució

específica. Tanmateix, si s'observa la planta, es pot apreciar com la majoria es troben en una franja nord-sud. Aquest fet és possible que es degui, més que a una disposició específica, a la topografia del terreny, doncs en aquest punt la roca presenta una petita depressió que, segurament, va ajudar a preservar els enterraments col·locats en aquesta zona (Martín i Genís 1993, 20; Martín 2008, 256).

Respecte als 87 enterraments, els estudis antropològics han pogut comptar un mínim de 37 individus enterrats en tombes individuals (Campillo i Agustí 1993, 50). Aquest baix nombre d'individus es deu al procés de cremació i d'enterrament que es va seguir. Així doncs, un cop morts, els cossos foren sotmesos a una intensa incineració a altes temperatures (Campillo i Agustí 1993, 52). Seguidament, es recolliren els ossos de la pira i, després de ser netejats (*lavatio*), es fragmentaren en petits trossos i es dipositaren dins la urna, on, igual que en el cas del Pla de l'Horta, no s'han trobat cendres (Martín i Genís 1993, 44).

Aquest ritual tan destructiu ha causat que no s'hagi pogut determinar el sexe de cap individu. Tanmateix, l'edat sí que ha estat possible fixar-la en tres casos, en els quals s'ha vist que es tractava d'un adolescent i de dues persones madures (Campillo i Agustí 1993, 50). La resta d'individus se sap que eren persones adultes, encara que no se'ls ha pogut determinar l'edat (Campillo i Agustí 1993, 54).

Les tombes que es van localitzar es poden dividir en tres tipus bàsics d'enterraments (Martín i Genís 1993, 20):

El grup més gran (57'14% dels enterraments) estava format pels enterraments realitzats dintre un *loculus* excavat en la terra que en alguns casos arribava fins a la roca natural i en altres no. Dintre d'aquesta tipologia, a vegades les urnes eren falcades amb petites pedres o rierencs per mantenir-les dempeus i, en algun cas, anaven cobertes amb llosetes planes (Martín i Genís 1993, 20; Sanmartí 1995, 94; Martín 2008, 257).

El segon grup en nombre d'enterraments (22'62%) era en els que s'havia arranjat la roca natural per contenir les urnes. Aquesta segona tipologia es pot dividir en tres subgrups segons la forma que tenia el forat fet a la roca: rectangulars (63,16%), circulars (15,79%) i amb dues cavitats rectangulars separades per una cresta sense

rebaixar de la mateixa roca (21,05%)⁷(Martín i Genís 1993, 21; Sanmartí 1995, 94; Martín 2008, 257).

El tercer gran grup (15'4%) eren aquells enterraments on el *loculus* s'havia excavat de manera profunda, amb forma semiesfèrica o de troncocònica, en la roca. En aquest grup, l'urna es dipositava en el *loculus* i l'aixovar podia estar situat a l'interior d'aquest o per sobre (Martín i Genís 1993, 22; Sanmartí 1995, 94; Martín 2008, 257).

Finalment, dir que hi havia alguns enterraments que sortien d'aquestes tres grans tipologies. Així doncs, trobem els enterraments que aprofitaven una diàclasi de la roca (3,57%) i

el cas excepcional de la tomba 80 (1,2%) (Martín i

Fig. 64 Reconstrucció de la tomba 80 amb els objectes en la posició que es varen trobar exposada al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret (Martín 2008, 256).

Genís 1993, 23; Martín 2008, 257). En aquest darrer enterrament, que posseeix el conjunt més ric de la necròpolis, la roca havia estat retallada en forma de cubeta, amb unes mides de 1,50 m de longitud per 1,15 d'amplada i uns 20 cm de profunditat, i, posteriorment, el seu interior havia estat revestit amb morter de calç blanc (Martín i Genís 1993, 23; Martín 2008, 257-259).

Tot i les diferents tipologies d'enterraments, tots ells eren secundaris, ja que no es va localitzar cap *ustrinum* (Martín i Genís 1993, 44). Tanmateix, Sanmartí (1995, 96) proposà que el *silicernium* ubicat a l'angle nord-oest del grup d'enterraments mencionat anteriorment fos considerat com un possible *ustrinum*.

En la necròpolis del Puig de Serra s'han identificat un total de 40 urnes cineràries, les quals es poden dividir en 15 urnes de ceràmica àtica (37,5%), 13 ossaris de ceràmica feta a mà (32,5%), 9 urnes de ceràmica ibèrica a torn (22,5%), dos fragments de fang sec que indiquen un objecte de cistelleria (5%) i la paret d'una gerra ibèrica a torn (2,5%) (Martín i Genís 1993, 23-31).

⁷ Aquestes tres percentatges corresponen al subgrup del segon grup.

Els conjunts funeraris localitzats a la necròpolis estaven formats bàsicament per vasos ceràmics (la majoria només posseïen un únic vas d'acompanyament de la urna) i per metalls. Entre aquests darrers, destaquen els objectes de bronze amb presència de fíbules, sivelles i objectes de cirurgia, tocador i ornamentació. També es trobaren, en menor quantitat, objectes de ferro, dels quals cal destacar la pràctica absència d'armes, ja que només es localitzaren dos *pila* i un ganivet de ferro afalcatat (Martín i Genís 1993, 23, 33-41; Martín 1994a, 14).

A part d'aquests elements més nombrosos, a la necròpolis també es descobriren altres objectes com ara torteres, peces d'os, manufactures de vidre cartaginès o astràgals que acompanyaven els enterraments (Martín i Genís 1993, 41-43).

5.1.5.3. Cronologia

L'estudi dels materials dels conjunts funeraris i principalment de la ceràmica d'importació àtica ha permès fixar una cronologia molt acurada. D'aquesta manera, la necròpolis del Puig de Serra dataria des de la primera meitat del segle V aC fins a inicis de la segona meitat del segle IV aC, encara que la majoria de materials daten de la primera meitat del segle IV aC (Martín i Genís 1993, 34).

Sanmartí (1992) proposà una cronologia més àmplia que aniria des de mitjans del segle V aC, tot i que exposà que hi havia alguns materials del segle VI aC que podrien mostrar una primera fase, fins a la primera meitat del segle III aC (Sanmartí 1992, 93).

5.1.6. Les necròpolis indígenes a *Emporion*

5.1.6.1. Les necròpolis emporitanes

El món funerari emporità és complex i difícil d'interpretar a causa del gran nombre de necròpolis que s'han trobat circumdant l'enclavament grecoromà. A aquesta dificultat, com en altres casos, s'hi afegeix el mètode arqueològic seguit durant les seves excavacions, el qual ha aportat menys informació de la que seria necessària per una plena comprensió, i els nombrosos espols que han patit aquest tipus de jaciments (López 1998, 275).

L'ocupació contínua d'aquesta àrea al llarg del temps ha provocat que s'hagin localitzat necròpolis des de la primera edat del ferro, com per exemple la de Vilanera, que és datada entre la segona meitat del segle VII i principis del segle VI aC (Santos 2008, 54), fins als cementiris tardoantics, que es daten entre el segle IV i VII-VIII dC (Nolla i Sagrera 1995; Aquilué *et al.* 2009, 121-123).

Pel que fa als segles que ens ocupen, la Neàpolis emporitana disposava d'un seguit de necròpolis que, col·locades en promontoris elevats sobre les maresmes circumdants, la rodejaven pel seu costat sud i oest (López 1998, 275-276). Així doncs, en el seu costat oest trobem la necròpolis de la Muralla Nord-est i la necròpolis Martí, i en el seu costat meridional trobem la necròpolis del Portitxol, la necròpolis de Les Coves, la necròpolis Bonjoan, la necròpolis Mateu, la necròpolis del Parking i la necròpolis Granada (López 1998, 276).

Totes aquestes necròpolis tradicionalment s'han considerat grecoindígenes tant per les dates (totes tenien algun enterrament que datava d'entre el segle VI i el segle III aC) com perquè en la majoria d'elles es va observar la presència de dos rituals diferents d'enterraments: el ritual d'inhumació, atribuït als grecs, i el ritual d'incineració, atribuït als ibers (López 1998, 276, 282; Santos 2008, 60).

Tanmateix, pròpiament indígena només podem considerar la necròpolis de la Muralla Nord-Est, ja que és en l'única on les incineracions superen àmpliament les inhumacions (17 incineracions davant 4 inhumacions). En les altres necròpolis, en canvi, predominen les inhumacions. Així doncs, tenim que a la necròpolis Martí hi havia 141 inhumacions per 32 incineracions, que a la necròpolis Bonjoan hi havia 16 inhumacions per 1 incineració, que a la necròpolis del Parking hi havia 21 inhumacions per 12 incineracions (Sanmartí, Nolla i Aquilué 1983-1984, 116-124), que a les necròpolis

Granada i Mateu no hi havia incineracions, i que a les necròpolis de les Coves i del Portitxol els enterraments eren indeterminats (López 1998, 280-282).

També és necessari mencionar que l'any 2010, arran de les obres de construcció del nou Centre de Visitants, es localitzà una nova necròpolis. Aquesta necròpolis, que funcionà entre els segles V i II aC, s'ha atribuït, degut a l'alt nombre d'inhumacions i a la pràctica inexistència d'incineracions, a un cementiri grec (Castanyer et al. 2012, 195-209).

Martín Almagro també considerava com una necròpolis indígena d'aquest període la necròpolis del Parrallí, situada en el turó de Les Corts i a la qual donava una data posterior a la fundació de la ciutat focea, entre el 550 i el 500 aC (Almagro 1950; Almagro 1955, 337-356). Tanmateix, l'autor en aquestes dues publicacions ja remarcava la inexistència d'una datació segura per aquesta necròpolis. Això provocà que estudis posteriors la datessin en una etapa anterior, concretament entre el període del Bronze Final i la fase de transició a l'Edat del Ferro (Pons 1984, 37).

5.1.6.2. La necròpolis de la Muralla Nord-Est

5.1.6.2.1. Situació i historiografia

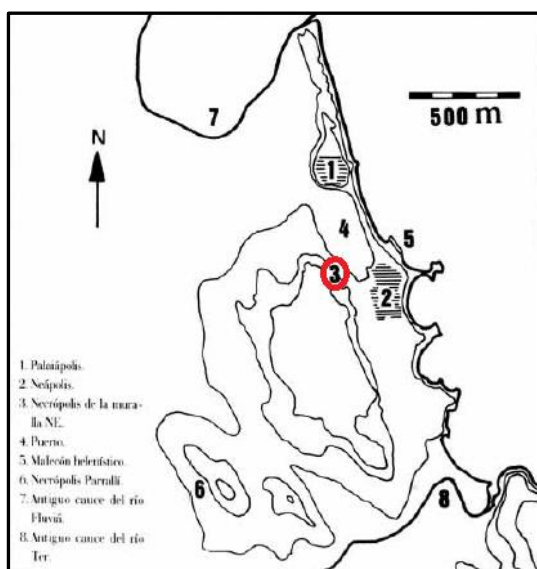

Fig. 65 Situació de la necròpolis de la Muralla Nord-Est (3) respecte la Neàpolis (2) i la Palaiapolis (1) (Barberà 1990, 202).

La necròpolis de la Muralla Nord-Est, com ja s'ha dit anteriorment, es localitzà a l'oest de la Neàpolis grega i, més concretament, a la vessant nord-est del turó on posteriorment es fundarà la ciutat romana i sobre el port natural d'*Emporion* (Barberà 1990, 205). Aquesta necròpolis es descobrí per casualitat l'any 1952 en el transcurs de les excavacions de la muralla romana i fou

excavada per Almagro entre aquest any i el 1954. El nom de la necròpolis, com ja es pot

imaginar, ve de la seva ubicació respecte el conjunt de la muralla romana (Almagro 1955, 359).

Després de la seva excavació, Almagro publicà un estudi d'aquesta (Almagro 1955, 357-400), el qual fou revisat per Barberà anys després (Barberà 1990). Aquesta necròpolis i la seva cronologia i característiques també són analitzades en els estudis d'Enriqueta Pons (1984, 24), de Joan Sanmartí (1992, 87-90) i d'Éric Gailledrat (1995).

5.1.6.2.2. La necròpolis

La necròpolis de la Muralla Nord-Est posseïa un total de 21 tombes, de les quals 17 eren d'incineració i 4 d'inhumació. Possiblement, es tractava d'una necròpolis molt més extensa que s'estenia cap a l'oest entrant dins la futura ciutat romana. Tanmateix, el continu moviment de terres de la zona a causa de la construcció de la muralla provocà la destrucció de molts enterraments, conservant-se només i tampoc en un molt bon estat, aquells que havien estat dipositats en els forats de les roques (Almagro 1955, 359).

Respecte a aquest nombre d'enterraments, Barberà el posà en dubte arran del seu estudi de l'any 1990. Segons aquest autor, que analitzà el diari d'excavacions per tal d'actualitzar les dades d'aquesta necròpolis, únicament serien 100% segures 11 incineracions i 2 inhumacions, doncs considerava que la resta no acabaven de ser clares ni pels materials ni per la manera com Almagro havia descrit les excavacions (Barberà 1990, 204-205).

Aquests dos autors tampoc estan d'acord en la naturalesa de la gent enterrada en aquesta necròpolis.

Segons Almagro, es tractava d'una necròpolis ibèrica pel predomini de les incineracions, les quals considerava que eren individuals i que es feren *in situ*. Per reforçar aquesta hipòtesi, Almagro també exposà que l'orientació dels caps de les inhumacions, dos de les quals eren infants, no seguia la orientació cap a l'est típica de les necròpolis gregues d'*Emporion* (Almagro 1955, 359-361). En canvi, segons Barberà aquesta no seria una necròpolis indígena sinó que més aviat seria un cementiri mixt on s'hi haurien enterrat cinc mercenaris, dos forasters, dos nens i, únicament, dos ibers (Barberà 1990, 205).

Pel que fa als materials descoberts arran de les excavacions dels anys cinquanta, destaca el nombre d'armes localitzades ja que, si ens basem en la publicació d'Almagro, sis enterraments tenien ganivets de ferro, tres fragments de casc de bronze

i una punta de llança (Almagro 1955, 361-377). També s'excavaren un gran nombre de ceràmiques d'importació, entre les quals hi havia ceràmica coríntia, àtica, etrusca i focea. Pel que fa a la ceràmica, també es localitzaren peces ibèriques fetes a mà (Almagro 1955, 361-400).

A part d'aquests materials, a la necròpolis es desenterraren elements comuns d'aquest tipus de jaciments com ara fíbules o sivelles de cinturó, i altres restes que, per contra, són exòtiques i poc comunes com per exemple un ou d'estruç, un escarabeu, una petxina o materials d'ús personal com anelles de bronze o un de plata i un cèrcol d'or (Almagro 1955, 361-400; Barberà 1990, 203-204).

5.1.6.2.3. Cronologia

Un estudi exhaustiu de tots els materials descobert permeté que Almagro datés la necròpolis a finals del segle VI aC (Almagro 1955, 370). Tanmateix, aquesta datació fou revisada per un seguit d'autors posteriors. Enriqueta Pons proposà una datació per aquesta necròpolis d'inicis del segle VI aC (Pons 1984, 24). Joan Sanmartí suggerí una datació més àmplia que aniria de finals del segle VII aC fins a principis del segle V aC (Sanmartí 1992, 88). Finalment, Barberà, arran de la revisió dels treballs d'Almagro, també donà una nova cronologia amb dos dates extremes entre el 600 i el 500 aC, i amb un moment de major ús entre el 550 i el 525 aC (Barberà 1990, 205).

5.1.7. Les necròpolis ibèriques a la Indigècia

Les necròpolis ibèriques de la Indigècia, com s'ha pogut observar en aquest apartat, mostren una sèrie de similituds i de trets comuns al llarg de tot el període ibèric. D'aquesta manera, es pot apreciar una continuïtat en el ritual funerari i en el tractament del mort des de l'Ibèric Antic fins a l'Ibèric Ple: els individus, un cop morts, eren cremats a altes temperatures en una pira funerària (*ustrinum*). Seguidament, els seus ossos es netejaven en el procés de la *lavatio per*, posteriorment, ser triturats i dipositats dins les urnes.

En aquest sentit, el més possible és que la incineració i l'enterrament es fessin en llocs diferenciats, ja que no sembla que s'hagin trobat evidències clares d'*ustrina*.

La tipologia de les tombes també sembla que seguí unes mateixes pautes durant els segles VI i III aC, doncs normalment les urnes es troben dipositades dins de *loculus* excavats a la terra o a la roca mare. No obstant, és possible que en l'Ibèric Tardà apareguessin un nou tipus de tombes amb monuments funeraris que n'indicarien l'emplaçament, com semblen mostrar les esteles funeràries recuperades a Sant Sebastià de la Guarda.

Finalment, pel que fa als conjunts funeraris recuperats, és evident que aquests presenten un seguit de diferències. En les necròpolis de l'Ibèric Antic, s'ha trobat una gran presència d'armes de ferro, ja siguin espases, llances o *soliferra*. En canvi, a la necròpolis del Puig de Serra de l'Ibèric Ple, tot i l'alt nombre d'enterraments localitzats, les armes són pràcticament inexistentes. En el cas d'aquesta necròpolis, també és necessari assenyalar que pràcticament totes les tombes presentaven un conjunt funerari semblant pel que fa al nombre de peces recuperades excepte el cas excepcional de la tomba 80, la qual devia pertanyia a un individu amb un alt poder adquisitiu.

5.2. ENTERRAMENTS INFANTILS

Una pràctica cultural que ha anat prenent força al llarg de les darreres dècades en els debats sobre la religió ibèrica és la dels enterraments infantils.

Des de la publicació l'any 1965 de les primeres notícies sobre la presència d'enterraments a l'interior de cases ibèriques per part de Miquel Tarradell (Tarradell 1965), el nombre de troballes d'aquesta tipologia no ha parat de créixer. Aquest major nombre d'enterraments trobats s'ha vist augmentat exponencialment sobretot a partir de la dècada dels anys setanta amb la sistematització de les excavacions (Molist 2005, 1016).

A mesura que les inhumacions infantils eren cada vegada més nombroses, anaven sorgint les primeres hipòtesis i interpretacions sobre el significat i la funció d'aquestes (Gusi 1970), les quals desembocaren, als anys vuitanta, en un primer paradigma que defensava que els infants de curta edat eren enterrats sota el paviment de les vivendes perquè no podien ser enterrats a les necròpolis, ja que a aquestes només hi podien accedir els membres reconeguts de la comunitat (Barriol 1989-1990, 11).

Tanmateix, aquesta interpretació, que durant uns anys semblà inamovible, donà lloc, amb el pas dels anys i gràcies a noves troballes, a noves hipòtesis de treball.

Aquestes noves suposicions plantejaven la possibilitat que es tractés de sacrificis infantils fundacionals o propiciatoris que s'assimilarien als sacrificis d'ovicàprids, amb els quals compartien una sèrie de característiques espacials semblants, o bé que fossin infanticidis amb l'objectiu de regular la demografia (Barriol 1989-1990; Belarte i Sanmartí 1997).

Tot i aquestes noves propostes, les quals conviuen amb el primer paradigma, la troballa d'inhumacions infantils en espais amb funcions molt diverses, com per exemple en espais domèstics, en espais de caràcter cultural o en espais amb una funció artesanals i productiva (Molist 2005), i la dificultat de poder determinar coses tan bàsiques com el sexe o si fou una mort natural (Agustí, Martín i Pons 2008, 125-126) han provocat que actualment la qüestió de la seva significació sigui una assignatura encara per resoldre. En tot cas, el més probable és que sota una mateixa imatge i segons l'espai on han estat localitzats, s'amaguin diferents rituals i cultes (Agustí, Martín i Pons 2008, 129).

5.2.1. La Indigècia

Les inhumacions infantils foren una pràctica molt difosa que a Catalunya, al País Valencià, a Aragó i al sud-est francès durant l'època ibèrica (Belarte i Sanmartí 1997, 12).

A nivell de la Indigècia, aquesta pràctica també ha estat constatada, despuntant tres jaciments per sobre de la resta: l'Illa d'en Reixac, el Puig de Sant Andreu i Mas Castellar de Pontós, encara que també ha estat constatada en d'altres indrets com a Sant Julià de Ramis (Burch, Nolla i Sagrera 2011).

Les primeres troballes tingueren lloc l'any 1984 al Puig de Sant Andreu (Martín 1990), per tot seguit donar pas a un seguit de descobriments durant les excavacions de l'Illa d'en Reixac (Agustí *et al.* 1992; Martín *et al.* 1999, 305-312). Finalment, durant la campanya del 2002-2003 es localitzà un nou enterrament a Mas Castellar de Pontós (Agustí, Martín i Pons 2008, 121).

Aquests enterraments han donat lloc a diverses publicacions específiques sobre aquestes inhumacions i la seva possible funció (López *et al.* 1989; Martín 1990; Agustí *et al.* 1992; Agustí 1999; Agustí i Casellas 1999; Agustí, Martín i Pons 2008).

5.2.2. El Puig de Sant Andreu

Els enterraments infantils recuperats l'any 1984 al Puig de Sant Andreu d'Ullastret es trobaren al sud-oest del poblat, en un recinte que presentava elements rituals al llarg de diferents fases. Les dues inhumacions es localitzaren al estrat 5 i 5a, dintre de fosses de petites dimensions i al voltant d'un gran basament quadrangular de pedres. Juntament amb aquestes fosses d'infants perinatals, s'excavaren fosses amb petits ovis que també rodejaven el basament que ha estat interpretat com un altar. Aquestes restes han estat datades entre mitjans del segle IV aC i principis del segle III aC (350-280 aC) (Martín 1990; Agustí, Martín i Pons 2008, 120-121).

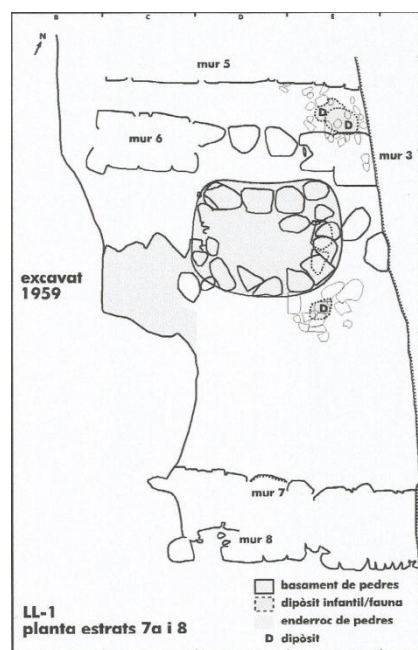

Fig. 66 Enterraments infantils localitzats al sud-oest del oppidum de Puig de Sant Andreu (Agustí, Martín i Pons 2008, 136).

5.2.3. L'Illa d'en Reixac

Fig. 67 Enterrament infantil de l'Illa d'en Reixac (Agustí, Pons i Martín 2008, 135).

Durant les excavacions de 1987 a 1990 a l'Illa d'en Reixac s'identificaren un total de nou enterraments infantils i dos més de possibles. Tots aquestes enterraments, els quals eren individuals, es localitzaren a la vessant sud de l'Illa, a l'interior de les insules 4, 5 i 7. Aquests enterraments

es trobaren al llarg de les fases urbanístiques IV, V i VI i generalment estaven ubicats sota els paviments de les cases. La majoria dels infants, que haurien mort quan tenien al voltant de 9 mesos de vida intrauterina, presentaven característiques comunes amb els dipòsits d'ovicàprids localitzats en aquest jaciment. La seva cronologia va des de mitjans del segle V (450 aC) a finals del segle III aC (220/210 aC) (Agustí *et al.* 1992; Agustí, Martín i Pons 2008, 118-120; Martí *et al.* 1999, 305-312). (Imatge pg. 134).

5.2.4. Mas Castellar

A Mas Castellar de Pontós, les restes perinatals foren localitzades a l'interior d'una sitja (SJ 138) situada al nord de la zona 20, en el Camp de Dalt. El nadó es trobà molt a prop del fons de la sitja, la qual tenia, en el moment de l'excavació,

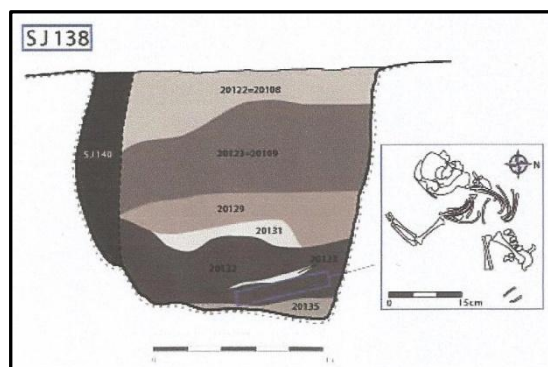

Fig. 68 Secció de la sitja 138 (Agustí, Martín i Pons 2008, 137).

1,60 metres de fondària. El nounat havia estat col·locat amb molta cura i protegit

amb algun farcell o sac. A part, als nivells superiors es localitzaren varis materials arqueològics propis d'un aixovar funerari infantil com per exemple torteres, astràgals d'ovicàprid, un vaset de ceràmica o una fíbula de ferro. Juntament amb aquesta inhumació, es trobà un fragment cranial d'un segon nadó. Cronològicament, aquest

enterrament s'ha datat a principis del segle III aC (300-275 aC) (Agustí, Martín i Pons 2008, 121-122 i 126).

En global i seguint aquestes dades, a la Indigècia s'han localitzat un total de 12 enterraments més 3 de possibles, encara que, molt probablement, aquest nombre es veurà augmentat amb futures campanyes. L'edat de tots els infants difunts era inferior a un any i, en la majoria de casos, eren nounats. La cronologia d'aquest tipus d'enterraments va des de mitjans del segle V aC fins a finals del segle III aC. Pel que fa a la seva interpretació i significació, els de l'Illa d'en Reixac i el de Mas Castellar han estat interpretats com a cerimònies funeràries. En canvi, els enterraments del Puig de Sant Andreu tenien una funció i una significació ritual diferent, possiblement associada a les ofrenes agrícoles dipositades anteriorment en aquell recinte cultural (Agustí i Casellas 1999, 311-312; Agustí, Martín i Pons 2008, 124 i 127-129).

5.3. EL CULTA AL CRANI I LES ESPASES AMORTITZADES

El crani humà és, sinó el que més, una de les parts de l'anatomia humana que ha estat objecte, des dels inicis de la nostra espècie i per part de cultures de tot el planeta, de més pràctiques culturals i rituals.

Els ibers del nord-est peninsular i, més concretament els indigets, no foren una excepció a aquesta atracció pel crani i pels rituals a que ell van lligats. D'aquesta manera, trobem que el culte al crani és un dels elements més destacats entre aquestes poblacions.

Aquesta pràctica cultural, que ha tingut múltiples interpretacions i significats, ha pres importància en els darrers anys arran de les troballes, cada cop més nombroses, de restes cranials aïllades i no associades a dipòsits funeraris.

En el territori de la Indigècia, són varis els jaciments on s'han localitzat aquests tipus de restes, les quals, en alguns dels casos, anaven acompanyades d'espases amortitzades per claus. Entre aquests jaciments, destaquen, per les característiques de les restes i pels espais on han estat trobades, Mas Castellar de Pontós, el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac.

Aquestes troballes han estat examinades en monografies (Pons 2002, 363-365, 561-564), en articles sobre els espais on s'han trobat (Vilà 1979-1980; Martín, Mataró i Caravaca 1997; Martín *et al.* 2004), en estudis específics sobre aquestes restes concretes (Campillo 1976-1978; Pujol 1979-1980; Agustí 1997; Agustí, Lara i Martín 2010; Codina, Martín i de Prado 2011) o en investigacions més generals sobre aquest tipus de troballes (Oliver 1995; Rovira 1998).

5.3.1. El Puig de Sant Andreu

El primer jaciment on es trobaren aquests tipus de restes fou el del Puig de Sant Andreu.

Durant les XIX Campanyes d'Excavacions a l'*oppidum* i, més concretament, el 20 de febrer de 1969, es desenterraren dos cranis associats a una espasa en la sitja número 146. Aquesta sitja, que es conservava parcialment, es trobava a l'exterior de l'*oppidum*, propera a un accés a aquest, i en el sector X-Y, ubicat a la zona de l'Istme (Pujol 1979-1980, 267; Vilà, 1979-1980, 211; Rovira 1998, 270).

Els cranis es van trobar recolzats sobre el seu costat dret i ambdós estaven travessats a la zona frontal per un clau de ferro (Pujol 1979-1980, 267; Vilà 1979-

1980, 211-213). L'estudi **Fig. 69** Cranis localitzats a la sitja 146 (Ciesielski *et al.* 2011, 136).

antropològic determinà

que es tractava de dos individus masculins, un d'uns 25 anys i l'altre d'uns 50 (Campillo 1976-1978, 317-318).

Per la seva banda, l'espasa es localitzà dreta al costat sud de la sitja (Vilà 1979-1980, 211). Aquesta arma, que encara es trobava enfundada dintre de la seva beina, era de ferro i pertanyia al tipus de la Tène II (Vilà 1979-1980, 212). L'espasa presentava una curvatura producte d'una acció antròpica intencionada que no permetia desembeinar-la. A part, un estudi amb raigs X mostrà que, tant l'espasa com la beina, es trobaven perforades per un clau (Rovira 1998, 171).

Un altre conjunt d'aquesta tipologia que destaca dintre l'oppidum del Puig de Sant Andreu és el de la zona 14. Com ja s'ha mencionat en l'apartat del culte domèstic, aquest gran complex arquitectònic i el carrer 13 presentaven un seguit de restes humanes cranials distribuïdes en les diferents fases constructives de la zona. Així doncs, trobem que, al llarg de la segona fase constructiva, la façana est del complex que donava al carrer 13 hauria anat ornamentada amb dues o més espases de la Tène inutilitzades, cal recordar que a part de les dues espases que es localitzaren, una de les quals estava embeinada, es desenterrà una beina més, i amb diverses restes cranials (Martín *et al.* 2004, 273-275).

A més, durant la fase d'abandonament es trobaren diverses restes que al llarg de la tercera fase constructiva devien ser exhibides. Entre aquests troballes destaca un crani al sector 12, un altre al carrer 13, un crani i una espasa amortitzada en el sector 13, davant de l'entrada a l'estança 8, quatre mandíbules i parts d'una calota cranial en la part enllosada del sector 11, a tocar de l'accés al sector 2, i una espasa amb dues

perforacions en el sector 30 (Martín i Caravaca 2000, 36; Martín *et al.* 2004, 274-275; Codina 2006, 27).

5.3.2. Illa d'en Reixac

Les excavacions durant els anys setanta a l'Illa d'en Reixac també propiciaren la troballa de restes humanes aïllades. Així doncs, l'any 1973 s'excavaren tres cranis, dos dels quals es trobaven al carrer 9 i anaven acompanyats de vasets de ceràmica a mà i

Fig. 70 Cranis provinents del carrer 9 de l'Illa d'en Reixac amb els elements culturals localitzats (Ciesielski *et al.* 2011, 136).

d'altres elements culturals (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 44 i 59). Aquesta descoberta fou estudiada per Campillo qui analitzà dos d'aquests cranis per les característiques particulars que presentaven. Per

contra, el crani que no estudià estava format per una mandíbula i un os frontal, i pertanyia a un jove (Campillo 1976-1978, 317-318).

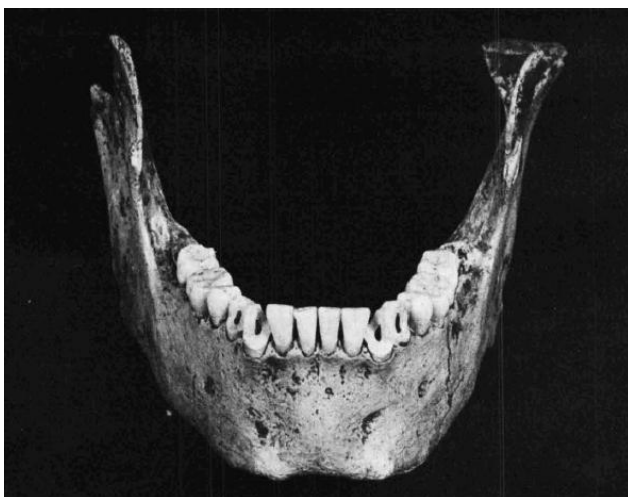
El primer dels cranis estudiats havia estat enclavat, com els anteriorment citats de la sitja 146. Tanmateix, aquest no conservava el clau *in situ* sinó que presentava un orifici frontal de forma romboïdal amb restes de rovell. Aquest individu, que Campillo va englobar dins el grup de mediterranis gràcils i de qui no pogué determinar el sexe, tindria al voltant d'uns 25 anys. És impossible saber si l'enclavament va ser una pena capital que va causar la mort de l'individu o si va ser fet en un moment pòstum. Tot i així, cal remarcar que a la zona occipital aquest crani presenta una secció nítida semblant a la que apareix en els casos de decapitació (Campillo 1976-1978, 318).

El segon crani estudiat, que pertanyia a un individu masculí d'uns 30 anys, presentava varis tipus de lesions, les més destacades de les quals es trobaven a la base del crani i a la mandíbula. D'una banda, la base del crani estava fracturada formant un gran forat. De l'altra, les premolars i les canines de la mandíbula inferior havien estat seccionades intencionadament amb algun tipus d'instrument metàl·lic. Aquestes lesions vocals, el

més probable, és que fossin lesions pòstumes, practicades en el cadàver (Campillo 1976-1978, 320-326).

Un altre conjunt rellevant d'aquests tipus de restes en aquest poblat, fou el localitzat a la zona 15.

En aquest gran edifici de caràcter ritual es localitzaren restes cranials i espases amortitzades en la zona

d'accés al recinte (sectors 16, 18 i

Fig. 71 Mandíbula amb lesions vocals (Campillo 1976-1978, 322).

19) i en les estances 1 i 2 (Martín,

Mataró i Caravaca 1997). D'aquesta manera, trobem que en la confluència del sector 19 i el carrer 9 es localitzà un gran basament de sorrenca associat amb una esquelet cranial humà i a una espasa de la Tène I, i que en el sector 16 s'excavaren restes de crani i també un fragment d'espasa (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 47).

En l'interior de les estances, les qual estan al costat dels sectors anteriorment dits, es desenterrà una calota sobre el sòl de la sala 1, i tres mandíbules, una calota i una espasa de la Tène I a l'angle nord-est de la sala 2 (Martín, Mataró i Caravaca 1997, 51).

Aquestes restes donarien un mínim de cinc individus, dels quals quatre serien homes adults. El darrer seria un infant, sense que s'hagi pogut saber el sexe (Martín *et al.* 1997, 63-64). Una de les mandíbules trobades presentava senyals de violència que possiblement foren la causa de la mort (Agustí 1997; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 63-64).

5.3.3. Mas Castellar de Pontós

Les excavacions a Mas Castellar de Pontós també han proporcionat restes humanes aïllades i fragments d'espases amortitzades.

La majoria de les restes humanes foren trobades a l'establiment rural, tot i que també cal mencionar dos fragments cranials procedents de les excavacions de l'any 1977. Aquestes restes es localitzaren en la sitja 31, a l'interior de dues cases i al carrer 100 (Pons 2002, 561).

La sitja 31 destaca pel gran nombre de fragments, tots ells de la part toràcica, que pertanyien a un individu adult d'entre 30 i 40 anys, sense que s'hagi pogut esbrinar el sexe (Pons 2002, 561).

Els fragments trobats en cases es localitzaren a l'estança 3 de la casa complexa número 1 i a l'estança 1 de la casa complexa número 2. D'una banda, la resta excavada a la casa 1 era un fragment mandibular amb trets masculins que, pel seu desgast, es pot associar a un individu d'entre 20 i 25 anys. D'altra banda, a la casa 2 es desenterrà un fragment cranial d'un individu probablement adult, encara que, per les seves característiques no s'ha pogut saber el sexe (Pons 2002, 561-562).

Fig. 72 Espasa de la Tène associada a cranis humans recuperada a l'Illa d'en Reixac (Codina, Martín i de Prado 2011, 161).

Al carrer 100, carrer que separa la casa 1 de la casa 2, es localitzà un fragment mandibular i un fragment cranial que, probablement, pertanyia a un sol individu d'entre 18 i 30 anys. El sexe, en aquest cas, tampoc s'ha pogut

saber (Pons 2002, 562).

Finalment, en una cala del 1977, es trobaren dos fragments de crani d'un individu adult (Pons 2002, 562-563).

Tots aquests fragments podrien pertanyia a un total de, com a mínim, tres individus (Pons 2002, 563).

Pel que fa a les espases, les troballes més destacades es realitzaran a la casa complexa número 1 i en el carrer 100.

A la casa 1, en el sector 7a, és a dir, al porticat de l'estança 3, es localitzà una beina d'espasa del tipus la Tène, incompleta i que presentava una perforació. A l'interior d'aquesta estança també es trobaren restes d'una altra beina del mateix tipus, tot i que, l'estat fragmentat en què es desenterrà, no permet saber si estava perforada (Rovira 1998, 168).

Al carrer 100, pròxima a l'accés al sector 7 de la casa 1, s'excavà una espasa del tipus la Tène enfundada en la seva beina. En aquest cas, espasa i beina havien estat perforades i doblegades, fet que no permetia desembeinar l'espasa (Rovira 1998, 168).

5.3.4. Funció i cronologia

L'estudi d'aquestes troballes i d'altres molt semblant al sud-est francès han propiciat una sèrie d'interpretacions diferents per part de diferents autors. D'aquesta manera, les restes humanes s'han associat a relíquies familiars o comunitàries posseïdores de valors socials positius, a trofeus de guerra

Fig. 73 Mandíbula que presenta unes marques de tall (Agustí i Lara 2011, 429).

que mostren la superioritat guerrera del poblat, a restes sacrificials propiciatòries o dedicades als déus, o a malfactors que, en incomplir les lleis del poblat, han estat executats i després mostrats amb una finalitat coercitiva (Rovira 1998, 180).

Per la seva banda, l'amortització de les espases mostraria que la vida de l'arma ha finalitzat i serviria per exhibir un element associat als guerrers que, per influències del món mediterrani i gal, podria relacionar-se amb un trofeu guanyant en la batalla (Rovira 1998, 179-180; García 2011, 211 i 462).

En darrer lloc, pel que fa a la cronologia d'aquestes restes podem veure que totes tenen unes datacions que van des de mitjans del segle III aC fins a principis del segle II aC (Vilà 1979-1980, 217; Martín, Caravaca i Montalbán 1996, 93-94; Martín, Mataró i Caravaca 1997, 62; Pons 1997, 72; Rovira 1998, 179-180; Pons 2002, 590; Martín *et al.* 2004, 277).

6. LA RELIGIÓ A LA INDIGÈCIA

La religió ibèrica en el territori de la Indigècia fou una religió complexa, original i amb múltiples facetes, fruit d'una barreja heterogènia entre els elements i les creences indígenes i les influències foranes.

Aquesta religió singular, que tingué característiques diverses i es manifestà en diferents llocs i espais, s'anà enriquint i tornant cada vegada més complexa amb el pas del segle.

Els primers espais on aquesta es manifestà d'una forma clara foren, segons les cronologies aportades pels diferents estudis, les necròpolis. D'aquesta manera, en l'Ibèric Antic (550-450 aC), ja trobem necròpolis com per exemple la del Pla de l'Horta, la de Peralada o la de la Muralla Nord-oest d'*Emporion*. Tanmateix, aquests necròpolis, que ja s'engloben dins el període ibèric, presenten un seguit de continuïtats, com per exemple el ritual incinerador, amb les necròpolis dels períodes anteriors datades en el Bronze Final o en la Primera Edat del Ferro com la de Vilanera (Pons 1984, 37; Santos 2008, 54).

Aquestes primeres necròpolis ibèriques és probable que pertanyessin a una part concreta de la societat d'arrel aristocràtica. Aquesta hipòtesi es basa en el nombre d'armes de ferro trobades com a conjunts funeraris dels enterraments. Així doncs, a la necròpolis del Pla de l'Horta es trobà un fragment d'una espasa, a la de Peralada varies fulles d'espases, puntes de llança i alguns *soliferra*, i a la de la Muralla Nord-oest ganivets de ferro, cascs i una punta de llança.

En el període posterior, l'Ibèric Ple, posseïm la necròpolis del Puig de Serra, que, com ja s'ha esmentat anteriorment, mostra que el ritual de la incineració i el posterior procés de *lavatio* i trituració dels ossos, que ja es practicava en l'Ibèric Antic, continuà en aquest moment. Amb tot, la pràctica absència d'armes en aquesta necròpolis porta a pensar en què no s'hi enterraren únicament persones que manifestaven el seu poder a través de les armes, sinó un grup social més gran.

No obstant, això no ha de portar a pensar que s'hi enterrés la major part de la societat sinó que és possible que aquesta necròpolis i els rituals funeràries que en ella trobem representats únicament estiguessin lligats a una sèrie de famílies aristocràtiques. Per contra, degut al baix nombre d'enterraments localitzats respecte als nuclis propers del

Puig de Sant Andreu i de l'Illa d'en Reixac, el més probable és que el gruix de la població s'enterrés en altres espais seguint un ritual funerari diferent, o bé que directament no s'enterressin. Aquesta major part de la població devia compartir amb les elits una concepció semblant pel que fa a la mort, però l'alt cost de la gran quantitat de combustible que s'havia de cremar per incinerar el cos, és possible que els portés a dur a terme altres tipus de cerimònies funeràries també relacionades amb la cremació del cos però en les quals fos necessari una menor quantitat de combustible (García i Zamora 2005, 965-967). En aquest sentit, és interessant observar que de les 40 urnes recuperades, un 37,5% , és a dir, 15 urnes, eren de ceràmica àtica, cosa que demostra un cert estatus social.

Tot i que el ritual d'incineració perdurà fins a època romana, la tipologia dels enterraments canvià amb el pas del temps. Les dades arqueològiques mostren que, durant l'Ibèric Antic i Ple, les urnes es col·locaren en *loculi* excavats en la terra o en petits forats practicats a la roca, i que no anaven senyalitzades. En canvi, a l'Ibèric tardà sembla que hi hagué un procés de monumentalització de les tombes, les quals haurien anat senyalitzades per esteles funeràries com les localitzades a Sant Sebastià de la Guarda.

Els materials arqueològics recuperats i la perdurabilitat de les necròpolis durant tot el període ibèric mostra que pels ibers, el món de la mort i els rituals que a ell anaven lligats tingueren un pes fonamental en la religió i en la seva manera d'entendre la vida. De fet, els conjunts funeraris deixen entreveure que els indigets creien en una vida més enllà de la mort, la qual aniria deslligada del cos, el qual hauria quedat reduït a cendres i ossos després del ritual incinerador (García i Zamora 2005, 966).

Tanmateix, aquesta concepció de la mort degué ser diferent pels infants nounats o almenys per alguns d'aquests, els quals no foren incinerats ni enterrats en les necròpolis. Aquesta hipòtesi es basa en les troballes, sota els sòls de les cases de varis jaciments de la Indigècia i d'altres territoris, d'inhumacions infantils. La funció i el significat d'aquests enterraments, que a la Indigècia s'han trobat en un marc cronològic que va des del segle V al segle III aC, no estan clars. És possible que fossin enterraments, però el baix nombre d'inhumacions d'aquesta tipologia descobertes a la Indigècia en relació a l'alta mortalitat infantil que degué haver-hi (únicament se n'han localitzat 12 de segures), ha fet sorgir diferents hipòtesis sobre si foren simples

enterraments o bé sacrificis infantils. El més probable, és que, segons els espais on s'han localitzat, responguin a funcions diverses. D'aquesta manera, mentre que els infants trobats al Puig de Sant Andreu el més segur és que fossin ofrenes sacrificials (ja que es trobaren associats a un possible altar i a altres ofrenes d'ovicàprids), la resta és possible que fossin enterraments que seguien una cerimònia funerària específica dels nadons en un espai familiar i domèstic (Agustí, Martí i Pons 2008, 128-129).

De fet, les excavacions a diferents jaciments del territori indiget han mostrat que l'espai domèstic tingué un paper principal en el desenvolupament de la religió i dels seus cultes. Així doncs, entre els segles IV aC i II aC, els llocs on es manifestà d'una manera més clara el culte religiós foren els espais domèstics. No obstant, és necessari esmentar que aquests espais no sempre presentaven unes mateixes característiques constructives sinó que eren edificacions molt heterogènies. En aquest sentit, només fa falta comparar els grans complexos arquitectònics de la zona 14 del Puig de Sant Andreu i de la zona 15 de l'Illa d'en Reixac amb la sala comunitària de Puig Castellet.

En tres dels casos analitzats (la zona 14 de Puig de Sant Andreu, la zona 15 de l'Illa d'en Reixac i la casa nº1 de Mas Castellar), el més probable és que les edificacions pertanyessin a famílies aristocràtiques amb un alt poder econòmic i social dins la comunitat. Tot i que aquests grans edificis presenten varis sectors amb característiques culturals com per exemple ofrenes fundacionals, sembla ser que el culte principal tingué lloc en espais específics condicionats per l'ocasió com per exemple el sector 2 de l'Illa d'en Reixac, el sector 1 de la zona 14 o l'estança 3 de Mas Castellar. De fet, fou en aquests sectors concrets on, durant el transcurs de les excavacions, es localitzaren un nombre més elevat d'elements culturals.

Amb tot, el culte domèstic, com ja s'ha deixat entreveure, també tingué lloc en espais més modestos des del punt de vista arquitectònic. Aquest seria el cas de la "cabanya" de Sant Julià de Ramis, encara que la metodologia arqueològica emparada en el moment de l'excavació no ens permet saber les dimensions reals del recinte on foren localitzats els objectes culturals. Tanmateix, els elements trobats mostren que el més segur és que la casa també pertanyés a una família amb un alt poder adquisitiu.

Pel que fa l'àmbit nº 4 de Puig Castellet, aquest seria un espai domèstic que, a partir d'un moment determinat, passaria a tenir una funció comunitària (Llorens i Pons 1987a, 55; Llorens i Pons 1987b, 37). En aquest segon moment, aquest espai hauria

tingut funcions diverses com ara sala de reunions, espai de trobada o àmbit on tenien lloc els cultes religioses. Per aquest motiu, més que parlar d'un espai de culte domèstic, s'hauria d'assenyalar com un espai de culte comunitari, tot i que per l'extensió del recinte de Puig Castellet no puguem pensar en una comunitat massa àmplia.

De fet, en el territori de la Indigècia s'han trobat unes estructures arquitectòniques que mostren un culte comunitari més complex, els temples del Puig de Sant Andreu. Aquests edificis, que cal remarcar que únicament s'han trobat en l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, el qual seria el centre social i polític més important del territori de la Indigècia, demostren una organització religiosa més complexa que sobrepassaria el culte domèstic per arribar a un nivell comunitari.

Amb tot, és possible que algun dels tres edificis que tradicionalment han estat etiquetats com a temples no mereixi aquest qualificatiu. De fet, els temples A i C difereixen molt pel que fa a la ubicació, a l'arquitectura i a la cronologia del temple B. En aquest sentit, el temple B recorda més al sector 1 de la zona 14 del Puig de Sant Andreu que als temples localitzats a l'*acròpolis*.

El temple B i el sector 1 presenten un seguit de semblances com per exemple l'organització de l'espai (els dos són edificis porticats), l'orientació en sentit oest/ sud-oest i les mides de la cel·la, la qual mesura, en les dues edificacions, pràcticament el mateix (63,55 m² el temple B per 61,35 m² el sector 1). Aquestes similituds i la major proximitat cronològica entre aquests dos edificis (darrer quart del segle V aC i principis del segle IV aC pel temple B i mitjans del segle IV aC pel sector 1) porten a teoritzar que el temple B no seria pròpiament un temple.

Per contra, els temples A i C de l'*acròpolis* si que presenten unes característiques arquitectòniques diferenciades a la resta de construccions de l'*oppidum* que mostren una influència clarament forana. La cronologia més tardana d'aquestes dues edificacions (ambdues daten de finals del segle III aC, principis del segle II aC) permet veure com l'espai principal de culte durant pràcticament la totalitat del període ibèric fou l'espai domèstic. Respecte al temple C, és interessant assenyalar que possiblement tenia una funció relacionada amb l'aigua, ja que els revestiments de les parets d'*opus signinum* i la situació de la cisterna número 1 al seu interior, així ho deixen entreveure.

En aquest punt, és interessant l'anàlisi que s'ha fet de la religió i del culte a la *polis* grega d'*Emporion*, la qual hauria tingut una influència cabdal en la religiositat ibèrica, tant a nivell arquitectònic, amb els temples A i C, com pel que fa als objectes cultuals.

Emporion, com a lloc de contacte i de comerç entre la població indígena del territori circumdant i la gent d'arreu del Mediterrani, hauria sigut una porta d'entrada de noves idees religioses i nous cultes.

De fet, tots els objectes cultuals analitzats en aquest treball tenen una clara connotació forana. Tots ells procedirien del món grec i púnic i, molt probablement, haurien arribat als assentaments ibèrics de la Indigècia a través de la ciutat marinera d'*Emporion*.

A part d'aquesta influència forana, els objectes cultuals estudiats deixen entreveure a quines divinitats retien culte els indigets. D'aquesta manera, tant el Triptòlem com els "peveters" amb la representació de la deessa Demèter o Coré responen a unes divinitats de caire agrícola. En aquest sentit, el més probable és que els ibers tinguessin unes divinitats pròpies, de les quals no en coneixem els noms, amb uns atribuïts semblants a les divinitats ctòniques mediterrànies. El contacte amb els pobles mediterranis els hauria permès adoptar una iconografia forana per representar les seves pròpies divinitats. També és interessant la troballa de les representacions del déu Bes, el qual fou una divinitat protectora de la llar i dels seus habitants (Padró 1978, 26-36), o de les màscares del Puig de Sant Andreu.

Aquestes màscares, la funció més probable de les quals seria la d'exvots penjats a les parets o d'acròteres, també mostren una clara influència grega amb la representació del sàtir o de les gorgones. Aquestes darreres, igual que el déu Bes, també devien tenir una funció protectora per foragitar els mals.

El culte a les divinitats agrícoles que s'ha esmentat anteriorment també es veu potenciat per l'ofrena d'eines agrícoles a la sitja 101 de Mas Castellar de Pontós.

Tanmateix, la religió ibèrica no només tingué influències mediterrànies provinents dels grecs i els púnics, sinó que els cranis aïllats i la presència d'espases de La Tène mostren una influència septentrional provinent dels celtes.

Aquests cranis humans, igual que els enterraments infantils, és possible que tinguessin una funció diferents segons el lloc on s'han localitzat. D'aquesta manera, els cranis que haurien anat exposats a les façanes de les cases juntament amb espases de la Tène perforades haurien tingut una funció de trofeu de guerra que serviria per mostrar la

superioritat guerrera del individu que vivia en aquella casa. Aquests cranis haurien tingut un alt valor simbòlic i possiblement haurien estat tractats com relíquies pels successors del guerrer. En canvi, els cranis ubicats en carrers o a les entrades de l'*oppidum* possiblement haurien respost a una funció més social. D'aquesta manera, podrien ser relíquies comunitàries amb un valor social positiu o podrien ser un element coercitiu, tant per la població de l'*oppidum* com per la gent estrangera (Rovira 1998, 180).

7. CONCLUSIONS

Amb aquest treball, que ens ha permès endinsar-nos en el món simbòlic i religions dels indigets i aprofundir en els coneixements que d'ell en teníem, hem mirat de donar resposta a un seguit de qüestions que ens vam plantejar en un moment inicial de la recerca.

El treball ha servit per demostrar que la religió dels indigets fou una religió típica d'una societat agricultora i ramadera que depenia dels fruits de la terra per sobreviure. Així ho mostren els sacrificis rituals d'ovicàprids, animals bàsics en la seva alimentació, i els cultes i rituals relacionats amb la terra i amb les divinitats associades a ella, com per exemple Demèter i Coré. En aquest sentit, els ibers de la Indigècia degueren tenir uns déus propis, encara que per representar-los iconogràficament es serviren d'elements forans que presentaven un atributs semblants a les seves divinitats ctòniques.

El principal espai de culte al llarg de tot el període ibèric fou l'àmbit domèstic, tot i que, dintre de les cases, tenien uns espais concrets i específics per practicar-hi el culte i els rituals. Més tardanament i per influències estrangeres vingudes, el més probablement, de la polis grega d'*Emporion*, l'*oppidium* ibèric del Puig de Sant Andreu es dotà d'una nova arquitectura cultural: els temples.

Tot i aquests cultes del món dels vius, el món de la mort també tingué un pes fonamental en la religió. D'aquesta manera, els indigets disposaren d'uns rituals funeraris específics que, provinents dels períodes anteriors al sorgiment de la cultura ibèrica, perduraren al llarg de tot el període ibèric fins acabar desapareixent lentament amb el procés de la romanització.

Cal assenyalar que la major part d'elements analitzats en aquest treball han mostrat el culte de la classe aristocràtica o de les elits dels poblats.

Finalment, els diferents objectes culturals localitzats i elements com per exemple els cranis, els enterraments infantils o les sitges mostren una gran varietat de cultes que denoten una religió complexa i estructurada.

En resum, la religió dels indigets fou una religió complexa, que es desenvolupava en els diferents àmbits de la vida diària i que era fruit d'una barreja entre les creences del substrat indígena i de les influències foranes de grecs, púnics i celtes.

8. BIBLIOGRAFIA

Adroher 1990:

A. M. Adroher, Análisis cronológico del yacimiento ibérico de Puig Castellet (Lloret de Mar) a partir de las cerámicas de barniz negro, *Cypsela*, 8, Girona, 1990, 79-85.

Adroher, Pons i Ruiz de Arbulo 1993:

A. Adroher, E. Pons i J. Ruiz de Arbulo, El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de Emporion y Rhode (ss. IV-II aC), *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, 1993, 31-70.

Adroher *et al.* 1992:

A. Adroher, F. Barturen, R. Borreda, E. Pons, N. Llavaneras i E. Tabernero, La Campanya de 1991 a Mas Castellar-Pontós: un exemple de prospecció arqueològica, *I Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 1992, 44-51.

Agustí 1997:

B. Agustí, Lesiones rituales y signos de violencia en dos poblados ibéricos del nordeste peninsular, *Actas IV Congreso Nacional de Paleopatología*, Cadis, 1997, 273-276.

Agustí 1999:

B. Agustí, Estudi de les restes antropològiques de l'Illa d'en Reixac 1987-90, a Martín, Buxó, López, Mataró (dirs.) *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Barcelona, 1999, 305-309 (Monografies d'Ullastret, 1)

Agustí i Casellas 1999:

B. Agustí i S. Casellas, Els dipòsits d'infants i d'ovicaprins, a Martín, Buxó, López, Mataró (dirs.) *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Barcelona, 1999, 311-312 (Monografies d'Ullastret, 1)

Agustí i Lara 2011:

B. Agustí i L. Lara, Lesiones traumáticas en cráneos aislados de los poblados ibéricos de Ullastret (Girona), *Paleopatología: ciencia multidisciplinar*, Madrid, 2011, 425-429.

Agustí, Lara i Martín 2010:

B. Agustí, L. Lara i A. Martín, Restauració i reestudi antropològic de quatre cranis del Museu d'Ullastret, *Cypsela*, 18, Girona, 2010, 307-319.

Agustí, Martín i Pons 2008:

B. Agustí, A. Martín i E. Pons, Dipòsits infantils als poblats ibers empordanesos (Catalunya), a F. Gusi i C. Olària (coords.) *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater Terra: la muerte en la infancia*, SIAP, Sèrie de Prehistòria i Arqueologia, Castelló, 2008, 117-141.

Agustí *et al.* 1992:

B. Agustí, J. M. Llorens, J. B. López, A. Martín, M. Mataró i A. Toledo, Enterrements domestiques d'individus périnataux dans l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona, Espagne), *Anthropologie Préhistorique: résultats et tendances (Sarriens, 1989)*, Sarriens, 1992, 67-73.

Agustí *et al.* 1998:

B. Agustí, J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, Els reompliments de les sitges del Bosc del Congost, *Cypsela*, 12, Girona, 1998, 81-95.

Almagro 1950:

M. Almagro, Una necrópolis de campos de urnas en Ampurias. El cementerio Parrallí, *Archivo Español de Arqueología*, 78, Madrid, 1950, 39-71.

Almagro 1955:

M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas, III, Barcelona, 1955.

Aquilué 1999:

X. Aquilué (dir.), *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, Girona, 1999, (Monografies Emporitanes, 9).

Aquilué *et al.* 2009:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà), *Tribuna d'Arqueologia 2009*, Barcelona, 2009, 121-147.

Barberà 1990:

J. Barbera, La necrópolis de la muralla N.E. de Ampurias en el proceso de iberización, *Verdolay, 2*, Múrcia, 1990, 201-206.

Barrial 1989-1990:

O. Barrial, El paradigma de les "inhumacions infantils" i la necessitat d'un nou enfocament teòric, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonenses*, 14, Castelló de la Plana, 1989-1990, 9-17.

Belarte i Sanmartí 1997:

C. Belarte i J. Sanmartí, Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, Castelló de la Plana, 1997, 7-32.

Blech 1994:

M. Blech, Terracotas de Ampurias, *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad (Empúries 1991)*, Huelva, 1994, 87-113.

Bosch Gimpera 1923:

P. Bosch Gimpera, La Necrópolis de Perelada, *Anuari MCMXV-XX*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1923, 590-593.

Burch 1996:

J. Burch, *L'emmagatzematge de sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, Universitat de Girona, Girona, 1996, (tesis doctoral).

Burch, Merino i Agustí 1995:

J. Burch, J. Merino i B. Agustí, El context geològic i geogràfic, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, Anys 1991-1993*, Girona, 1995, 13-16, (Sèrie Monogràfica, 16).

Burch, Nolla i Sagrera 2011:

J. Burch, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona-Sant Julià de Ramis, 2011.

Burch i Sagrera 2009:

J. Burch i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Girona-Sant Julià de Ramis, 2009.

Burch et al. 1992:

J. Burch, C. Carrascal, Ll. E. Casellas, J. Merino i N. Navarro, Excavacions arqueològiques en el traçat de la variant de la carretera N-II al seu pas per Girona, *Actes de les Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 1992, 60-70.

Burch et al. 1993:

J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, Triptolemo. El culto a Demeter y los misterios eleusinos, *Revista de Arqueología*, 144, Madrid, 1993, 40-45.

Burch et al. 1995:

J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, L'emmagatzematge en sitges al pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis, Anys 1991-1993*, Sèrie Monogràfica, 16, Girona, 1995, 71-84.

Burch *et al.* 2001:

J. Burch, J. M. Nolla, Ll. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona-Sant Julià de Ramis, 2001.

Buxó, Pons i Vargas 1998:

R. Buxó, E. Pons i A. Vargas, *El Graner de l'Empordà: Mas Castellar de Pontós a l'edat del Ferro*, Girona, 1998.

Campillo 1976-1978:

D. Campillo, Abrasiones dentarias y cráneos enclavados del poblado de Ullastret (Baix Empordà, Gerona), *Simposi Internacional sobre els Orígens del Món Ibèric*, Empúries, 38-40, Barcelona, 1976-1978, 317-326.

Campillo i Agustí 1993:

D. Campillo i B. Agustí, Serra de Daró. Estudi de les restes humanes, *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, 1993, 49-55.

Campillo i Agustí 2005:

D. Campillo i B. Agustí, Aspectes paleoantropològics del període ibèric, *Món ibèric als Països Catalans: Homenatge a Josep Barberà i Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, 971-988.

Canal *et al.* 2005:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, El Castellum Uellosos del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia, *Estudis del Baix Empordà*, 24, Sant Feliu de Guíxols, 2005, 5-54.

Casas *et al.* 2004:

S. Casas, F. Codina, J. Margall, A. Martín, R. Plana, G. de Prado, Excavacions a l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Campanyes 2002 i 2003, *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal, 2004, 117-126.

Casas *et al.* 2005:

S. Casas, F. Codina, J. Margall, A. Martín, G. de Prado i C. Patiño, Els temples de l'*oppidum* d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement, *Món Ibèric als Països Catalans: Homenatge a Josep Barberà i Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, 989-1001.

Castanyer 2003:

P. Castanyer (coord.), *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002)*, Girona, 2003.

Castanyer, Santos i Tremoleda (en premsa):

P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Nuevos datos arqueológicos sobre la evolución urbana de Emporion, *Contacts et acculturations en Méditerranée Occidentale: hommages à Michel Bats, Colloque international d'archéologie*, Hyères-les Palmiers, en premsa.

Castanyer *et al.* 2012:

P. Castanyer, E. Hernández, M. Santos, P. Santamaria i J. Tremoleda, Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2010 i 2011, *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2012, 181-210.

Ciesielski *et al.* 2011:

E. Ciesielski, H. Duday, B. Girard, R. Roure, A. Martín i B. Agustí, La pratique des têtes coupées et les dépôts d'armes en gaule méditerranéenne et dans le nord-est de la Péninsule Ibérique, a R. Roure i L. Pernet (dirs.), *Des rites et des hommes: les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en*

Catalogne, París, 2011, 113-145, (Collection Archéologie de Montpellier Agglomération, 2).

Codina 2006:

F. Codina, *Estudi cronològic dels sectors 1 i 2 de la zona 14 de l'oppidum ibèric del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà)*, Universitat de Girona, Girona, 2006 (treball de recerca de doctorat).

Codina, Martín i de Prado 2011:

F. Codina, A. Martín i G. de Prado, Ullastret, a R. Roure i L. Pernet (dirs.), *Des rites et des hommes: les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération, 2, París, 2011, 158-163.

Codina et al. 2006:

F. Codina, J. Margall, A. Martín, G. de Prado i G. Cruset, Intervencions a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Ullastret, Baix Empordà. Campanyes 2004 i 2005, *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 2006, 177-186.

Codina et al. 2010:

F. Codina, A. Martín, R. Plana i G. de Prado, Excavacions arqueològiques a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Baix Empordà. Campanyes 2008 i 2009, *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 2010, 169-183.

Codina et al. 2012:

F. Codina, A. Martín, R. Plana i G. de Prado, G. (2012) Excavacions arqueològiques a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Baix Empordà. Campanyes 2010 i 2011, *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Girona, 2012, 91-107.

Dugas 1950:

Ch. Dugas, La mission de Triptolème d'après l'imagerie athenienne, *Melanges d'archeologie et d'histoire*, tom. LXII, París, 1950, 7-31.

Dupré 2005:

X. Dupré, Terracotas arquitectòniques prerromanes en Emporion, *Empúries*, 54, Girona, 2005, 103-123.

Gailledrat 1995:

E. Gailledrat, Grecs et Ibères dans la nécropole d'Ampurias (VIème- IIème s. av. J.-C.), *Mélanges de la Casa de Velázquez*, tom. 31-1, 1995, 31-54.

García 2011:

G. García, *El armamento de influencia La Tène en la península ibérica (siglos V-I aC)*, Universitat de Girona, Girona, 2011, (tesis doctoral).

García i Zamora 2005:

J. García i J. Zamora, Les necròpolis ibèriques a Catalunya, *Món ibèric als Països Catalans: Homenatge a Josep Barberà i Farràs, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, 955-970.

Gracia, Munilla i García 1994:

F. Gracia, G. Munilla i E. García, Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans, *Cota Zero 10*, Vic, 1994, 90-101.

Gusi 1970:

F. Gusi, Enterramientos infantiles ibéricos en vivienda, *Pyrenae*, 6, Barcelona, 1970, 65-70.

Horn 2011:

F. Horn, *Ibères, Grecs et Puniques en Extrême-Occident: les terres cuites de l'espace ibérique (VIIIe-IIe siècle av. J.-C.)*, Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 54, Madrid, 2011.

Llorens i Pons 1987a:

J. M. Llorens i E. Pons, El recinte fortificat ibèric del Puig Castellet (Lloret de Mar, la Selva). Excavacions 1975-1986, *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, Barcelona, 1987, 49-58.

Llorens i Pons 1987b:

J. M. Llorens i E. Pons, Puig Castellet: un recinto fortificado ibérico, *Revista de Arqueología*, 77, Madrid, 1987, 29-45.

López 1998:

A. López, Distribución espacial y cronológica de las necrópolis emporitanas, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Història citerior: Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, Granollers 1987*, Societat Catalana d'Estudis Clàssics, Barcelona, 1998, 275-298.

López et al. 1989:

J. B. López, J. M. Llorens, A. Martín, M. Mataró i A. Toledo, L'Illa d'en Reixac (Ullastret). Resultats provisionals de les campanyes d'excavació de 1987-1988, *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona, 1989, 89-98.

López et al. 1992:

J. López, J. M. Llorens, A. Martín i M. Mataró i Cl. A. de Chazelles, Campanya de 1991 a l'Illa d'en Reixac (Ullastret), *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, 1992, 36-43.

Maluquer 1971:

J. Maluquer, *Ullastret*, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1971.

Mar i Ruiz de Arbulo 1993:

R. Ricardo i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana: historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell, 1993.

Marcet i Sanmartí 1989:

R. Marcet i E. Sanmartí, *Empúries*, Barcelona, 1989.

Martín 1977:

A. Martín, *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Diputación Provincial de Gerona, Girona, 1977.

Martín 1978:

A. Martín, Notícia de la troballa d'un motlle per a fabricar terracotes, procedent de Roses, *Revista de Girona*, 85, Girona, 1978, 375-376.

Martín 1980:

A. Martín, *Ullastret. Guía de les excavacions i del seu museu*, Girona, 1980.

Martín 1983:

A. Martín, El Puig de Serra, a Serra de Daró, una necròpolis d'Ullastret, *Tribuna d'Arqueologia 1982-83*, Barcelona, 1983, 93-95.

Martín 1990:

A. Martín, El segle III aC a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del tall LL-1, *Actes del 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. La romanització del Pirineu*, Puigcerdà, 1990, 35-41.

Martín 1991:

A. Martín, El poblament ibèric a Girona. *Història de Girona*, ADAC, 1, Girona, 1991, 33-36.

Martín 1994a:

A. Martín, Les necròpolis ibèriques a l'àrea indigeta, *Sant Feliu de Guíxols, Informatiu de l'Arxiu i Museu d'Història de la Ciutat*, 19, Sant Feliu de Guíxols, 1994, 12-16.

Martín 1994b:

A. Martín, Els antecedents ibèrics de la ciutat de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 33, Girona, 1994, 89-108.

Martín 1997:

A. Martín, *Ullastret. Guies del museu d'arqueologia de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 1997.

Martín 1999:

A. Martín, *Memòria d'excavació: Illa d'en Reixac*, Girona, 1999.

Martín 2000a:

A. Martín, L'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Aportació de les intervencions arqueològiques recents al coneixement dels sistemes defensius i de l'urbanisme, *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro, Actes del XX Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro*, Monografies del MAC-Girona, 19, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 2000, 107-121.

Martín 2000b:

A. Martín, Tomba 49 de la necròpolis ibèrica del Puig de Serra, Serra de Daró (Ullastret), *Els grecs a Ibèria*, Catàleg d'exposició, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 2000, 320-328.

Martín 2008:

A. Martín, Una tomba excepcional de la necròpolis del Puig de Serra (conjunt ibèric d'Ullastret), Serra de Daró, Baix Empordà, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, Girona, 2008, 251-268.

Martín i Caravaca 1998:

A. Martín i J. Caravaca, Excavacions a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà), *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, 50-63.

Martín i Caravaca 2000:

A. Martín i J. Caravaca, Resultats de les campanyes de 1995 a 1997 al Parc arqueològic d'Ullastret (Baix Empordà), *Tribuna d'Arqueologia 1997-98*, Barcelona, 2000, 19-38.

Martín, Caravaca i Montalbán 1996:

A. Martín, J. Caravaca i C. Montalbán, Illa d'en Reixac, Baix Empordà, *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 1996, 87-95.

Martín i Genís 1993:

A. Martín i M. T. Genís, Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró). Segles VI-IV aC, *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, 1993, 5-48.

Martín i Llavaneras 1980:

A. Martín, i N. Llavaneras, Un conjunt de timateris de terracuita, amb representació de Demèter, procedent del Mas Castellar de Pontós, *Cypsela*, 3, Girona, 1980, 153-161.

Martín, Mataró i Caravaca 1997:

A. Martín, M. Mataró i J. Caravaca, Un edifici cultural de la segona meitat del segle III aC a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Girona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, Castelló de la Plana, 1997, 43-70.

Martín *et al.* 1994:

A. Martín, M. Mataró, J. López, J. M. Llorens i J. Caravaca, El jaciment de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret. Campanyes de 1992 i 1993, *Actes de les Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 1994, 38-45.

Martín *et al.* 1999:

A. Martín, R. Buxó, J. B. López i M. Mataró (dir.) *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*, Barcelona, 1999, (Monografies d'Ullastret, 1).

Martín *et al.* 2000:

A. Martín, J. Caravaca, S. Casas, F. Codina, J. Margall, i G. de Prado, Excavacions a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà). Campanyes de 1998 i 1999, *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 2000, 68-73.

Martín *et al.* 2002:

A. Martín, J. Caravaca, S. Casas, F. Codina, J. Margall, G. de Prado, Excavacions a l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà). Campanyes de 2000 i 2001, *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 2002, 87-92.

Martín *et al.* 2004:

A. Martín, S. Casas, F. Codina, J. Margall, i G. de Prado, La zona 14 de l'oppidum del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC, *Cypsela*, 15, Girona, 2004, 265-284.

Martín *et al.* 2008:

A. Martín, R. Plana, F. Codina i C. Gay, El jaciment camp d'en Gou-Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'oppidum d'Ullastret (Baix Empordà), *Cypsela*, 17, Girona, 2008, 161-183.

Miró 1990:

T. Miró, Les màscares del temple d'Ullastret, *Zephyrus*, XIII, Salamanca, 1990, 305-309.

Molist 2005:

N. Molist, La funcionalitat dels espais amb inhumacions perinatals múltiples en època ibèrica, *Món Ibèric als Països Catalans: Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, XIII *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, vol. 2, Puigcerdà, 2005, 1015-1025.

Moneo 2003:

T. Moneo, *Religio iberica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 2003, 228-233.

Muñoz 1963:

A. M. Muñoz, *Pebeteros ibéricos en forma de cabeza femenina*, Barcelona, 1963.

Nolla, Palahí i Vivo (ed) 2010:

J. M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo (ed), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigència*, Girona, 2010.

Nolla i Sagrera 1995:

J.M. Nolla i J. Sagrera, *Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis, Estudi General, 15*, Girona, 1995.

Oliva 1955:

M. Oliva, Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1955, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, X*, Girona, 1955, 317-411.

Oliva 1956-1968:

M. Oliva, *Diari d'excavació del Puig de Sant Andreu*, (inèdits).

Oliva 1957:

M. Oliva, Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1956, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, XI*, Girona, 1957, 269-344.

Oliva 1958:

M. Oliva, Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1957-1958, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, XII*, Girona, 1958, 319-337.

Oliva 1959:

M. Oliva, Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio Provincial de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos, de la Excma. Diputación de Gerona, en 1959, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIII, Girona, 1959, 365-390.

Oliva 1960:

M. Oliva, Actividades del Servicio Provincial de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos, de la Excma. Diputación de Gerona, y de la Delegación de Excavaciones en 1960, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIV, Girona, 1960, 341-416.

Oliva 1961:

M. Oliva, Historia de las excavaciones de Ullastret, *Revista de Girona*, 15, Girona, 1961, 31-38.

Oliva 1967:

M. Oliva, *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Diputación Provincial de Gerona, 2ª Edición ampliada, Girona, 1967.

Oliva 1970:

M. Oliva, Tessela Arqueológica. XX Campañas de Excavaciones en Ullastret (Gerona), I, Topografía. Comentario del plano general del yacimiento y sus zonas excavadas, *Revista de Girona*, 53, Girona, 1970, 76-88.

Oliva 1971:

M. Oliva, Tessela Arqueológica. XX Campañas de Excavaciones en Ullastret (Gerona), II, La "Illa d'en Reixac", y exploraciones a extramuros de la ciudad, *Revista de Girona*, 54, Girona, 1971, 77-87.

Oliver 1995:

A. Oliver, Acerca de los restos humanos localizados en los poblados ibéricos, *ARX*, 1, Barcelona, 1995, 35-41.

Olmos 2008:

P. Olmos, Adaptació metrològica grega en l'arquitectura ibèrica de Catalunya: Puig de Sant Andreu d'Ullastret i Mas Castellar de Pontós, *Cypselà*, 17, Girona, 2008, 273-285.

Olmos 2010:

P. Olmos, *Estudi dels patrons mètrics, arquitectònics i urbanístics del món ibèric (segles V-II aC)*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2010 (tesis doctoral).

Padró 1971-1972:

J. Padró, Un escarabeo de ámbar procedente de las excavaciones de Rhode (Roses), *Empúries*, 33-34, Barcelona, 1971-1972, 293-295.

Padró 1976a:

J. Padró, *Los materiales de tipo egipcio del litoral mediterráneo de la Península Ibérica (Resumen)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1976.

Padró 1976b:

J. Padró, *L'Egipte antic i Catalunya*, Càtedra de Cultura Catalana "Samuel Gili i Gaya" de l'Institut de Estudios Ilerdenses, XXVII, Lleida, 1976.

Padró 1978:

J. Padró, El déu Bes: Introducció al seu estudi, *Fonaments*, 1, Barcelona, 1978, 19-41.

Palahí i Nolla 2013:

Ll. Palahí i J. M. Nolla, *El Pla de l'Horta, una vil·la suburbana d'època romana*, Girona, 2013.

Pena 1986:

M. J. Pena, Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret, *Empúries*, 48-50, Barcelona, 1986, 200-205.

Pena 1987:

M. J. Pena, Las thymiateria en forma de cabeza femenina hallados en el N.E. de la Península Ibérica, *Grecs et Ibères au IVe siècle avant J.C. Commerce et Iconographie*, REA, LXXXIX, Bordeus, 1987, 349-358.

Pena 1991a:

M. J. Pena, Considerazioni sulla diffusione nel Mediterraneo occidentale dei brucia-profumi a forma di testa femminile, *Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici* (Roma, novembre 1987), III, Roma, 1991, 1109-1119.

Pena 1991b:

M. J. Pena, Consideraciones sobre iconografía mediterránea: los pebeteros en forma de cabeza femenina, *VII Jornades d'Estudis Històrics Locals* (Palma de Mallorca, novembre 1988), Palma de Mallorca, 1991, 55-67.

Pericot *et al.* 1952:

Ll. Pericot, J. M. Corominas, M. Oliva, F. Riuró i P. Palol, La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona, durante los años 1942 a 1948, *Informes y memorias de la Comisaría de Excavaciones Arqueológicas*, 27, Madrid, 1952.

Pons 1977:

E. Pons, La distribució de la casa ibèrica al poblat de Puig Castellet, *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, XX, Sant Feliu de Guíxols, 1977, 265-276.

Pons 1978:

E. Pons, Sivelles de cinturó de taló rectangular i placa poligonal trobades al NE de Catalunya, *Cypselà*, 2, Girona, 1978, 91-120.

Pons 1984:

E. Pons, *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona, 1984, (Sèrie Monogràfica, 4).

Pons 1993:

E. Pons, L'expansió septentrional del món iber: el jaciment de Mas Castellar-Pontós i les seves especialitzacions, *El poblament ibèric a Catalunya, Laietania 8*, Mataró, 1993, 105-128.

Pons 1997:

E. Pons, Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, Castelló de la Plana, 1997, 71-90.

Pons 2002:

E. Pons (dir.) *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà): un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Girona, 2002, (Sèrie Monogràfica, 21).

Pons i Garcia 2008:

E. Pons i Ll. Garcia (dirs.) *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico. El ejemplo de la fosa FS362 de Mas Castellar de Pontós (Empordà-España)*, Oxford, 2008, (BAR International Series 1753).

Pons i Llorens 1991:

E. Pons i J. M. Llorens, L'organització de l'espai domèstic a puig Castellet. Lloret de Mar-la Selva, *Cypselà*, 9, Girona, 1991, 95-110.

Pons, Llorens i Merino 1999:

E. Pons, J. M. Llorens i J. Merino, *Puig Castellet. Guías del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona, 1999.

Pons i Rovira 1997:

E. Pons i M. C. Rovira, *El dipòsit d'ofrenes de la fossa 101 de Mas Castellar de Pontós: Un estudi interdisciplinari*, Girona, 1997, (Estudis Arqueològics, 4).

Pons, Ruiz de Arbulo i Vivó 1998:

E. Pons, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, El yacimiento ibérico de Mas Castellar de Pontós (Girona). Análisis de algunas piezas significativas, *Los Iberos. Príncipes de Occidente*, Barcelona, 1998, 55-64.

Pons, Toledo i Llorens 1981:

E. Pons, A. Toledo i J.M. Llorens, *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*, Girona, 1981, (Sèrie Monogràfica, 3).

Pons i Vila 1975-1977:

E. Pons i M. V. Vila, Nuevos aportes al estudio de la necrópolis de Perelada (Gerona), *Actas del XIV Congreso Nacional de Arqueología*, Vitoria, 1975-1977, 681-694.

Pons *et al.* 1994:

E. Pons, A. Adroher, J. López, F. Barturen, F Contreras, A. Vargas, N. Llavaneras i E. Tabernero, Les campanyes de 1992-1993 a Mas Castellar, Pontós (Alt Empordà), *II Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 1994, 46-56.

Pons *et al.* 1996:

E. Pons, A. Adroher, M.J. Fernàndez, H. Gonzalez, C. Gonzalo, A. López, N. Llavanera, E. Rodrigo, N. Rovira i A. Vargas, Les campanyes de 1994-1995 a Mas Castellar, Pontós (Alt Empordà), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 1996, 96-108.

Pons *et al.* 1998a:

E. Pons, M. Bouso, M.J. Fernàndez, M. Fuertes, N. Gago, H. Gonzàlez, A. López, C. Gonzalo, N. Llavanera, N. Rovira, A. Vargas, D. Canal, Q. Esteba, N. Evangelio i E.

Teixidor, Les campanyes d'excavació arqueològica a Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà), *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, 64-79.

Pons *et al.* 1998b:

E. Pons, M. Bouso, N. Gago i M. J. Fernández, Significació funcional de les sitges amortitzades de Mas Castellar de Pontós: una aproximació metodològica, *Cypsela*, 12, Girona, 1998, 63-79.

Pons *et al.* 2000:

E. Pons, M. J. Fernández, H. González, N. Gago i M. Bouso (2000) El establecimiento agrario de Mas Castellar de Pontós (s. III-II a.C.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro, Actes del XX Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro*, , Girona, 2000, 147-159, (Sèrie monogràfica, 19).

Prado 2006:

G. de Prado, *Materials, elements i tècniques de construcció de l'arquitectura d'època ibèrica al Puig de Sant Andreu (Ullastret)*, Girona, 2006 (treball de recerca de doctorat).

Pujol 1979:

A. Pujol, Los cráneos de Ullastret y su posible significado, *Pyrenae*, 15-16, Barcelona, 1979, 267-275.

Rafel 1985:

N. Rafel, El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció, *Fonaments*, 5, Barcelona, 1985, 13-31.

Riera 2013:

R. Riera, Estelas ibéricas con lanzas y tropas auxiliares en el nordeste peninsular, *Gladius. Estudios sobre armas antiguas, arte militar y vida cultural en oriente y occidente*, XXXIII, Madrid, 2013, 39-56.

Rovira 1998:

M. C. Rovira, L'exhibició d'armes i cranis enclavats en els hàbitats ibers septentrionals, *Cypselà*, 12, Girona, 1998, 167-182.

Ruiz de Arbulo 1994:

J. Ruiz de Arbulo, Los cernos figurados con cabeza de Core. Nuevas propuestas en torno a su denominación, función y origen, *Saguntum*, 27, Valencia, 1994, 155-177.

Ruiz de Arbulo 1995:

J. Ruiz de Arbulo, El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neapolis de Ampurias (II-I aC). Nuevas hipótesis, *Verdolay*, 7, Múrcia, 1995, 327-338.

Ruiz de Arbulo 2002-2003:

J. Ruiz de Arbulo, Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (s. VI-I aC), *Formas e imágenes del poder en la Iberia de los siglos III a II aC: modelos helenísticos y respuestas indígenas, (23-24 febrero 2004). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 28-29, Madrid, 2002-2003, 161-202.

Ruiz de Arbulo i Vivó 2008:

J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto *Asklepieion* emporitano, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 2008, 71-135.

Sagrera 2002:

J. Sagrera, *Les ceràmiques de producció ibèrica de Sant Julià de Ramis: el poblat i els camps de sitges*, Universitat de Girona, Girona, 2002, (tesis doctoral).

Sanmartí 1992:

J. Sanmartí, Las necrópolis ibéricas en el área catalana, *Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis*, Madrid, 1992, 77-108.

Sanmartí 1995:

J. Sanmartí, Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya, *Citerior*, 1, Tarragona, 1995, 91-106.

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1988:

E. Sanmartí, P. Castanyer, i J. Tremoleda, La secuencia histórico-topogràfica de las murallas del sector meridional de *Emporion*, *Madrider Mitteilungen*, 29, Madrid, 1988, 191-200.

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1989:

E. Sanmartí, P. Castanyer i J. Tremoleda, Darreres excavacions a Empúries. El sector de la Neàpolis, *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona, 1989, 79-88.

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1990:

E. Sanmartí, P. Castanyer, i J. Tremoleda, Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987* a cura de W. Trillmich i P. Zanker, Múnic, 1990, 117-144 i làmines 9 a 12.

Sanmartí, Castanyer i Tremoleda 1991:

E. Sanmartí, P. Castanyer, i J. Tremoleda, Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de *Emporion*, *Madrider Mitteilungen*, 33, 1991, Madrid, 1991, 102-112.

Sanmartí, Nolla i Aquilué 1983-1984:

E. Sanmartí, J. M. Nolla, i X. Aquilué, Les excavacions a l'àrea del Parking al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar), *Empúries*, 45-46, Barcelona, 1983-1984, 110-153.

Santos 2008:

M. Santos, L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 39, Figueres, 2008, 49-79.

Santos i Sourisseau 2011:

M. Santos i J-C. Sourisseau, Cultes et pratiques rituelles dans les communautés grecques de Gaule méditerranéenne et de Catalogne, a R. Roure i L. Pernet (dirs.) *Des rites et des hommes: les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Collection Archéologie de Montpellier Agglomération, 2, París, 2011, 201-233.

Tarradell 1965:

M. Tarradell, Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas, *Pyrenae* 1, Barcelona, 1965, 174-175.

Vilà 1979-1980:

M. V. Vilà, Los materials del silo 146 de Ullastret, *Pyrenae*, 15-16, Barcelona, 1979-1980, 211-219.

Vilà 1997:

C. Vilà, Arquitectura templal ibérica, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, Castelló de la Plana, 1997, 537-566.